औचित्यविचारचर्चा
विषयसूची

औचित्यविचारचर्चा

विषयसूची

।।श्रीः।।

औचित्यविचारचर्चा

AUCITYAVICĀRACARCĀ

॥श्री:॥

महाकवि-क्षेमेन्द्र-कृता

औचित्यविचारचर्चा

(कारिका) कृतारिवञ्चने दृष्टिर्येनाञ्जनमलीमसा ।
अच्युताय नमस्तस्मै परमौचित्यकारिणे ॥१॥

कृत्वापि काव्यालङ्कारां क्षेमेन्द्रः कविकर्णिकाम् ।
तत्कलङ्कं विवेकं च विधाय विबुधप्रियम् ॥२॥

औचित्यस्य चमत्कारकारिणश्चारुचर्वणे ।
रसजीवितभूतस्य विचारं कुरुतेऽधुना ॥३॥ युग्मकम्

प्रयोजनम्

काव्यस्यालमलङ्कारैः किं मिथ्यागणितैर्गुणैः ।
यस्य जीवितमौचित्यं विचिन्त्यापि न दृश्यते ॥४॥

अलङ्कारास्त्वलङ्कारा गुणा एव गुणाः सदा ।
औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम् ॥५॥

(वृत्ति) परस्परोपकाररुचिरशब्दार्थरूपस्य काव्यस्य उपमोत्प्रेक्षादयो ये प्रचुरालङ्कारा: ते कटककुण्डलकेयूरहारादिवदलङ्कारा एव, बाह्यशोभाहेतु-त्वात् । येऽपि काव्यगुणा: केचन तल्लक्षणविचक्षणै: समाम्नातास्तेऽपि श्रुतसत्य-शीलादिवद् गुणा एव, आहार्यत्वात् । औचित्यं तु अग्रे वक्ष्यमाणलक्षणं स्थिरम् अविनश्वरं जीवितं काव्यस्य । तेन विनास्य गुणालङ्कारयुक्तस्यापि निर्जीवत्वात् । रसेन शृङ्गारादिना सिद्धस्य प्रसिद्धस्य काव्यस्य धातुवादरस-सिद्धस्येव तज्जीवितं स्थिरमित्यर्थ: ।

उक्तार्थस्यैव विशेषमाह-

(का०) उचितस्थानविन्यासादलङ्कृतिरलङ्कृतिः ।
औचित्यादच्युता नित्यं भवन्त्येव गुणा गुणाः ॥६॥

(वृ०) अलङ्कृतिरुचित-स्थान-विन्यासादलङ्कर्तुं क्षमा भवति, अन्यथा त्वलङ्कृतिव्यपदेशमेव न लभते। तद्वदौचित्यादपरिच्युता गुणा गुणता-मासादयन्ति, अन्यथा पुनरगुणा एव। यदाह- (x)

कण्ठे मेखलया नितम्बफलके तारेण हारेण वा
पाणौ नूपुरबन्धनेन चरणे केयूरपाशेन वा।
शौर्येण प्रणते, रिपौ करुणया नायान्ति के हास्यताम्
औचित्येन विना रुचिं प्रतनुते नालङ्कृतिर्नो गुणः ।।१।।

किं तदौचित्यमित्याह-लक्षणम्-

(का०) उचितं प्राहुराचार्याः सदृशं किल यस्य यत्।
उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्षते ।।७।।

(वृ०) यत्किल यस्यानुरूपं तदुचितमुच्यते। तस्य भावमौचित्यं कथयन्ति। अधुना सकलकाव्यशरीरजीवितभूतस्य औचित्यस्य प्राधान्येनोपलभ्यां स्थितिं दर्शयितुमाह-

पदे[1] वाक्ये[2] प्रबन्धार्थे[3] [4]गुणेऽलङ्करणे[5] रसे[6]।
क्रियायां[7] कारके[8] लिङ्गे[9] वचने[10] च विशेषणे[11]।।८।।
उपसर्गे[12] निपाते[13] च [14]काले [15]देशे [16]कुले [17]व्रते।
तत्त्वे[18] [19]सत्त्वेऽप्यभिप्राये[20] स्वभावे[21] [22]सारसंग्रहे ।।९।।
प्रति[23]भायामवस्थायां[24] [25]विचारे [26]नाम्न्यथाशिषि[27]।
काव्यस्याङ्गेषु च प्राहुरौचित्यं व्यापि जीवितम् ।।१०।।

(वृ०) एतेषु पदप्रभृतिषु स्थानेषु मर्मस्विव काव्यस्य सकलशरीर-व्यापि जीवितमौचित्यं स्फुटत्वेन स्फुरदवभासते। तेषूदाहरणानि क्रमेण दर्शयितुमाह।

१. पदौचित्यम् -

(का०) तिलकं बिभ्रती सूक्तिर्भात्येकमुचितं पदम्।
चन्द्राननेव कस्तूरीकृतं श्यामेव चन्दनम् ।।११।।

(वृ०) एकमेवोचितं पदं तिलकायमानं बिभ्राणा सूक्तिः समुचित-परभागशोभातिशयेन रुचिरतामावहति। यथा <u>परिमलस्य</u>-

मग्नानि द्विषतां कुलानि समरे त्वत्खड्गधाराकुले
नाथास्मिन्निति बन्दिवाचि बहुशो देव श्रुतायां पुरा।
मुग्धा गुर्जरभूमिपालमहिषी प्रत्याशया पाथसः
कान्तारे चकिता विमुञ्चति मुहुः पत्युः कृपाणे दृशौ ।।२।।

अत्र मुग्धापदेनार्थौचित्यचमत्कारकारिणा सूक्तिः शरदिन्दुवदनेव श्यामतिलकेन श्यामेव शुभ्रविशेषकेण विभूषिता सकलकविकुलललामभूतां विच्छित्तिमातनोति । न तु यथा धर्मकीर्ते :-(ध्व. पृ.२४७)

लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान् स्वीकृतः
स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतश्चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
एषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद् वराकी हता
कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता ।।३।।

अत्र 'तन्व्या' इति पदं केवलं शब्दानुप्रासव्यसनितया निबद्धं न काञ्चिदर्थौचित्यचमत्कारकणिकामाविष्करोति । 'सुन्दर्या' इत्यत्र पदमनुरूपं स्यात्। अन्यानि वा निरतिशयरूपलावण्यव्यञ्जकानि । तन्वीपदं तु विरह- विधुररमणीजने प्रयुक्तमर्थौचित्यशोभां जनयति । यथा श्रीहर्षस्य-

परिम्लानं पीनस्तन-जघन-सङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ।।४।।

अत्र सागरिकाया विरहावस्थासूचकम् 'कृशाङ्ग्याः' इति पदं परममौचित्यं पुष्णाति । वाक्यगतमौचित्यं दर्शयितुमाह-

२. वाक्यगतम् औचित्यम् -

(का०) औचित्यरचितं वाक्यं सततं संमतं सताम् ।
त्यागोदग्रमिवैश्वर्यं शीलोज्ज्वलमिव श्रुतम् ।।१२।।

(वृ०) औचित्यरचितं वाक्यं काव्यविवेकविचक्षणानामभिमततमम्। यथा मम विनयवल्ल्याम् -

देवो दयावान्विजयो जितात्मा यमौ मनः-संयममाननीयौ ।
इति ब्रुवाणः स्वभुजं प्रमार्ष्टि यः कीचकाकालिककालदण्डम् ।।५।।
धीरः स किर्मीरजटासुरारिः कुबेरशौर्यप्रशमोपदेष्टा ।
दृष्टो हिडिम्बादयितः कुरूणां पर्यन्तरेखागणनाकृतान्तः ।।६।।

अत्र भीमस्य भीमचरितोचितकीचकाकालिककालदण्डहिडिम्बादयि-तादिभिः पदै उन्निद्ररौद्ररसस्वरूपानुरूपो वाक्यार्थः सजीव इव अवभासते । यथा राजशेखरस्य-(बा.रा.१०.४१)

सम्बन्धी पुरुभूभुजां मनसिज-व्यापार-दीक्षागुरु-
गौराङ्गीवदनोपमा-परिचितस्तारावधू-वल्लभः ।

सद्योमार्जित-दाक्षिणात्यतरुणीदन्तावदातद्युति-
श्चन्द्रः सुन्दरि दृश्यतामयमितश्चण्डीश-चूडामणिः ।।७।।

अत्रापि चन्द्रमसः शृङ्गारान्तरङ्गैरनङ्गोद्दीपनैः पदैर्निर्वर्तितो वाक्यार्थः सदर्थौचित्यसामर्थ्येन अत्यर्थमर्थनीयतां प्राप्तः। न तु यथा तस्यैव-(प्र.पा.२.११)

नाले शौर्यमहोत्पलस्य विपुले सेतौ समिद्वारिधेः
शश्वत् खड्गभुजङ्गचन्दनतरौ क्रीडोपधाने श्रियः ।
आलाने जयकुञ्जरस्य सुदृशां कंदर्पदर्पे परं
श्रीदुर्योधनदोष्णि विक्रमपरे लीनं जगन्नन्दतु ।।८।।

अत्रातिशयपरकर्कशसोत्कर्षसुभटभुजस्तम्भस्य असमुचितेन कुवलयनालतुलाधिरोपणेन वाक्यार्थः सोपहासतयेव निबद्धः परिज्ञायते ।

३. प्रबन्धार्थौचित्यम् -

(का०) उचितार्थविशेषेण प्रबन्धार्थः प्रकाश्यते ।
गुणप्रभावभव्येन विभवेनेव सज्जनः ।।१३।।

(वृ०) अम्लानप्रतिभाप्रकर्षोत्प्रेक्षितेन सकलप्रबन्धार्थाप्यायि पीयूषवर्षेण समुचितार्थविशेषेण महाकाव्यं स्फुरदिव चमत्कारितामापद्यते । यथा कालिदासस्य-(मे.६)

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।।९।।

अत्र अचेतनस्य चेतनाध्यारोपेण मेघस्य दौत्ययोग्यताधानाय प्रथितपुष्करावर्तकपर्जन्यवंश्यत्वममात्यप्रकृतिपुरुषत्वं च यदुपन्यस्तं तेन समस्तप्रबन्धस्याभिधानतोत्प्रेक्षितेतिवृत्तरुचिरतरस्य निरतिशयमौचित्यमुद्द्योतितम् । यथा वा भवभूतेः -(उ.रा.च.४.२७)

(नेपथ्ये ।)

योऽयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।
सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ।।१०।।

लवः-(सगर्वमिव) अहो सन्तापनान्यक्षराणि । भो भोः, किम् अक्षत्रिया पृथिवी यदेवमुद्घुष्यते । (विहस्य ।) आः, किं नाम स्फुरन्ति शस्त्राणि । (धनुरारोपयन् ।)- (उ.रा.च.४.२९)

ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटि दंष्ट्रम्
उद्गारिघोर-घन-घर्घरघोषमेतत् ।

ग्रास-प्रसक्तहसदन्तक-वक्त्र-यन्त्र-
जृम्भाविडम्बि विकटोदरमस्तु चापम् ।।११।।

अत्रार्थे रामायणकथातिक्रमेण नूतनोत्प्रेक्षिता रामतनयस्य सहज-विक्रमानुसारिणी शौर्योत्कर्षभूमिः परप्रतापस्पर्शासहिष्णुता प्रबन्धस्य रसबन्धुरामौचित्यच्छायां प्रयच्छति ।

न तु यथा राजशेखरस्य-(बा.रा.१.३९)

रावणः:- **यत् पार्वतीहठकच-ग्रहण-प्रवीणे**
पाणौ स्थितं पुरभिदः शरदां सहस्रम् ।
गीर्वाणसारकणनिर्मितगात्रमत्र
तन्मैथिलीक्रयधनं धनुराविरस्तु ।।१२।।

जनक:- आविरस्तु सममगर्भसंभवया सीतया ।

अत्र 'आविरस्तु समं सीतया' इति जनकराजेन यदुच्यते तेनास्य पिशिताशनाय तनयाप्रतिपादनमभिमतमिवोपलक्ष्यते । न चैतद् विद्मः कथं भक्ष्यभूता कुसुमकोमलाङ्गी पुरुषादाय प्रतिपाद्यते । इत्यनौचित्येन प्रसिद्धेन वृत्तवैपरीत्यं परं हृदयविसंवादमादधाति । यथा वा कालिदासस्य-(कुसं.८.८७)

ऊरुमूलनखमार्गपङ्क्तिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।
वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ।।१३।।

अत्र अम्बिका-संभोग-वर्णने पामरनारी-समुचित-निर्लज्ज-सज्ज-नखराजि-विराजितोरूमूलहृतविलोचनत्वं त्रिलोचनस्य भगवतस्त्रिजगद्गुरोर्यदुक्तं तेनानौचित्यमेव परं प्रबन्धार्थः पुष्णाति । गुणौचित्यं दर्शयितुमाह-

४. गुणौचित्यम्-

(का०) प्रस्तुतार्थोचितः काव्ये भव्यः सौभाग्यवान् गुणः ।
स्यन्दतीन्दुरिवानन्दं संभोगावसरोदितः ।।१४।।

(वृ०) प्रस्तुतस्यार्थस्यौचित्येनौजःप्रसादमाधुर्यसौकुमार्यादिलक्षणो गुणः काव्ये भव्यः सौभाग्यवत्तामवाप्तः सहृदयानन्दसन्दोहमिन्दुरिव स्यन्दति। यथा भट्टनारायणस्य-(वे.सं.३.४)

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः ।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ।।१४।।

अत्रौजस्विनः भटमुकुटमणेरश्वत्थाम्नः स्फूर्जदूर्जितप्रतापानुरूपं वाक्यमोजसा काव्यगुणेनोदग्रतामवाप्तः सहस्रगुणमिव विक्रमौचित्यगौरवमावहति ।

यथा वा भट्टबाणस्य-(x)

हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि
प्रालेय-शीकर-मुचस्तुहिनांशुभासः ।
यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि
निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः ।।१५।।

अत्र विप्रलम्भभरभग्नधैर्याया: कादम्बर्या विरहव्यथावर्णना माधुर्य-सौकुमार्यादिगुणयोगेन पूर्णेन्दुवदनेव प्रियम्वदत्वेन हृदयानन्ददायिनीं दयिततमतामातनोति । न तु यथा चन्द्रकस्य-(x)

युद्धेषु भाग्यचपलेषु न मे प्रतिज्ञा
दैवं नियच्छति जयं च पराजयं च ।
एषैव मे रणगतस्य सदा प्रतिज्ञा
पश्यन्ति यन्न रिपवो जघनं हयानाम् ।।१६।।

अत्र क्षत्रवृत्तिरिवौजसा काव्यगुणेन अस्पृष्टा सुभटोक्तिरुचितार्थापि तेजोजीवितविरहिता दुर्गतगृहदीपशिखेव मन्दायमाना न विद्योतते । यथा वा राजशेखरस्य-(बा.रा.५.११)

एतस्याः स्मरसंज्वरः करतलस्पर्शैः परीक्ष्यो न यः
स्निग्धेनापि जनेन दाहभयतः प्रस्थम्पचः पाथसाम् ।
निर्वीर्यीकृतचन्दनौषधविधौ तस्मिंस्तडत्कारिणो
लाजस्फोटमयी स्फुटन्ति मणयः सर्वेऽपि हारस्रजाम् ।।१७।।

अत्र विरहविधुररमणीमनोभवावस्थानुरूपं माधुर्यमुत्सृज्य तडत्कारिणोलाजस्फोटं स्फुटन्तीत्योजःस्फूर्जितोर्जितस्वभावाधिवासिता सूक्तिर्लावण्यपेशलतनुर्ललितललनेव परुषभाषिणी झटित्यनौचित्यं चेतसि सञ्चारयति । अलङ्कारौचित्यं दर्शयितुम् आह-

५. अलङ्कारौचित्यम् -

(का०) अर्थौचित्यवता सूक्तिरलङ्कारेण शोभते ।
पीनस्तनस्थितेनेव हारेण हरिणेक्षणा ।।१५।।

(वृ०) प्रस्तुतार्थस्यौचित्येनोपमोत्प्रेक्षारूपकादिनालङ्कारेण सूक्तिश्च-कास्ति कामिनीवोच्चकुचचुम्बिना रुचिरमुक्ताकलापेन । यथा श्रीहर्षस्य-(रत्ना.१.८)

विश्रान्तविग्रहकथो रतिमाञ्जनस्य
चित्ते वसन् प्रियवसन्तक एव साक्षात् ।
पर्युत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय
वत्सेश्वरः कुसुमचाप इवाभ्युपैति ।।१८।।

अत्र वत्सेश्वरस्य कुसुमचापेनोपमा शृङ्गारावसरसरसचारुतरतामौचित्येन कामपि चेतश्चमत्कारिणीमाविष्करोति । न तु यथा चन्द्रकस्य-(x)

खगोत्क्षिप्तैरन्त्रैस्तरुशिरसि दोलेव रचिता
शिवा तृप्ताहारा स्वपिति रतिखिन्नेव वनिता ।
तृषार्तो गोमायुः सरुधिरमसिं लेढि बहुशो
विलान्वेषी सर्पो हतगजकराग्रं प्रविशति ।।१९।।

अत्रानुचितस्थानस्थितायाः पुरुषपिशिततृप्तसुप्तायाः शिवायाः सुरत-केलिक्लान्तकान्तया विच्छायेवोपमा परं वैपरीत्यं प्रकाशयति ।
यथा वा मालवरुद्रस्य-(x)

अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपाद्
असरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः ।
गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवे-
र्विरहिवनितावक्त्रौपम्यं बिभर्ति निशाकरः ।।२०।।

अत्र कोमल-कामिनी-कोपेन करीषकृशानोः सादृश्यं शीतसमयस्वादु-तया हृदयसंवादसुन्दरमप्यनुचितत्वेन सहसैव चेतसः सङ्कोचमिवादधाति ।
यथा वा राजशेखरस्य-(x)

चिताचक्रं चन्द्रः कुसुमधनुषो दग्धवपुषः
कलङ्कस्तत्रत्यः स्पृशति मलिनाङ्गारकलनाम् ।
यदेतत् सज्योतिर्दर-दलितकर्पूर-धवलं
मरुद्भिर्भस्मैतत् प्रसरति विकीर्णं दिशि दिशि ।।२१।।

अत्राप्यानन्दिसुधावस्यन्दसुन्दरस्येन्दोश्चिताचक्रत्वमनुचिततया कर्ण-कटुकमातङ्कमिवातनोति । योऽर्थस्तु हृदयसंवादी स यद्यनौचित्यस्पर्शलेश-रहितस्तदधिकतरामलङ्कारशोभां पुष्णाति । यथा कार्पटिकस्य-(x)

शीतेनोद्धृषितस्य माषशिमिवच्चिन्तार्णवे मज्जतः
शान्ताग्निं स्फुटिताधरस्य धमतः क्षुत्क्षामकण्ठस्य मे ।
निद्रा क्वापि विमानितेव दयिता संत्यज्य दूरं गता,
सत्पात्रप्रतिपादितेव वसुधा न क्षीयते शर्वरी ।।२२।।

अत्रानौचित्यस्पर्शपरिहारेण केवलं हृदयसंवादसौन्दर्यमेव स्वादुतामादधाति।
रसौचित्यं दर्शयितुमाह ।

६. रसौचित्यम् -

(का०) कुर्वन् सर्वाशये व्याप्तिमौचित्यरुचिरो रसः ।
मधुमास इवाशोकं करोत्यङ्कुरितं मनः ।।१६।।

(वृ०) औचित्येन भ्राजिष्णुः शृङ्गारादिलक्षणो रसः सकलजनहृदयव्यापी वसन्त इवाशोकतरुमङ्कुरितं मनः करोति । यथा श्रीहर्षस्य-(रत्ना.२.४)

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ।।२३।।

अत्रेर्ष्याविप्रलम्भरूपस्य शृङ्गाररसस्य वासवदत्तायाम् अवेक्षमाणस्य नवमालिकालताया ललितवनितातुल्यतया विरहावस्थारोपणेन नितरामौचित्यरुचिरचमत्कारकारिणी दीप्तिरुपपादिता । यथा वा कालिदासस्य-(कु.सं.३.२९)

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद् बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ।।२४।।

अत्र पार्वत्यां परमेश्वरस्याभिलाषशृङ्गारे वक्ष्यमाणे प्रथममुद्दीपनविभावभूतस्य वसन्तस्य वर्णनायां कामुकाध्यारोपेण वनस्थलीललनानां कुटिललोहितपलाशकलिकाभिः नवसङ्गमयोग्यनखक्षतान्युत्प्रेक्षितानि परमामौचित्यचारुतां प्रतिपादयन्ति । न तु यथास्यैव -(कु.सं.३.२८)

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धितया स्म चेतः ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ।।२५।।

अत्र केवलकर्णिकारकुसुमवर्णनमात्रेण विधातुर्वाच्यतागर्भेणैव प्रस्तुतशृङ्गारानुपयोगिना तदुद्दीपनविभावोचितं न किञ्चिदभिहितम्!
हास्यरसे यथा मम लावण्यवतीनाम्नि काव्ये-(x)

सीधुस्पर्शभयान्न चुम्बसि मुखं किं नासिकां गूहसे
रे रे श्रोत्रियतां तनोषि विषमां मन्दोऽसि वेश्यां विना ।
इत्युक्त्वा मदघूर्णमाननयना वासन्तिका मालती
लीनस्यात्रिवसोः करोति बकुलस्येवासवासेचनम् ।।२६।।

अत्र श्रोत्रियस्यात्रिवसोरपवित्रसीधुस्पर्शशङ्कासङ्कोचनिलीनस्य शुष्कबकुलवृक्षस्येव सरसतापादनाय वेशविलासिन्या यदासवासेचनं तदङ्गभूतशृङ्गाररसाभासस्पर्शेन हास्यरसस्य वरासवस्येव सहकाररसवेधेन सचमत्कारमौचित्यमाचिनोति । यथा वा मम लावण्यवत्यामेव -(x)

मार्गे केतकसूचिभिन्नचरणा सीत्कारिणी केरली,
रम्यं रम्यमहो पुनः कुरु विटेनेत्यर्थिता सस्मिता ।
कान्ता दन्तचतुष्कबिम्बितशशिज्योत्स्नापटेन क्षणं
धूर्तालोकनलज्जितेव तनुते मन्ये मुखाच्छादनम् ।।२७।।

अत्रापि हास्यरसस्य कुटिलविटनमौक्तिवचनौचित्येन शृङ्गाररसाभासाधिवासितस्य सचमत्कार: पर: परिपोष: समुन्मिषति ।

न तु यथा श्यामलस्य-(पा.ता.३३)

चुम्बनसक्त:[१] सोऽस्या दशनं च्युतमूलमात्मनो वदनात् ।
जिह्वामूलप्राप्तं खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ।।२८।।

अत्र हास्यरसस्य बीभत्सरसाधिवासितस्य लशुनलिप्तस्येव कुसुमशेखरस्यातिजुगुप्सितत्वादनीप्सितस्य परमानौचित्येन चमत्कारस्तिरोहित: । वृद्धापरिचुम्बने जिह्वामूलप्राप्तस्य च्युतदशनस्य कण्ठलोठिन: ष्ठीवनेन बीभत्सस्यैव प्रधान्यम्, न तु हास्यरसस्य ।

करुणो यथा मम मुनिमतमीमांसायाम् - (x)

प्रत्यग्रोपनताभिमन्युनिधने हा वत्स हा पुत्रके-
त्यश्मद्रावि सुभद्रया प्रलपितं पार्थस्य यत्तत्पुर: ।
येनोद्बाष्पविमुक्तशष्यकवलै: सेनातुरङ्गैरपि
न्यञ्चत्पार्श्वगतैककर्णकुहरैर्नि:स्पन्दमन्दं स्थितम् ।।२९।।

अत्र प्रत्यग्रोपनतप्रियतरतनयवियोगोपजनितशोकाख्यस्थायिभावो- चितं दृषदामपि हृदयद्रावणं सुभद्रया यत् प्रलपितं तदर्जुनचेतसि प्रति- फलितं न केवलमुद्दीप्ततामुपगतं यावत् तिरश्चां तुरङ्गमाणामप्यन्त:संक्रान्त उद्बाष्पविमुक्तशष्पकवलनि:स्पन्दस्थितादिभिरनुभावैरुदीर्णं तरुणकरुण-रसप्रतिपत्तिं किमप्यादधाति।।

न तु यथा परिमलस्य - (x)

हा श्रृङ्गारतरङ्गिणीकुलगिरे! हा राजचूडामणे!
हा सौजन्यसुधानिधान! हहहा वैदग्ध्यदुग्धोदधे! ।
हा देवोज्जयिनीभुजङ्ग! युवतिप्रत्यक्ष कन्दर्प! हा
हा सद्बान्धव! हा कलामृतकर! क्वासि प्रतीक्षस्व न: ।।३०।।

अत्र हाहेति हतमहीपतिविरहे तद्गुणामन्त्रणपदैर्वक्तृवक्त्रगत एव शोक: केवलमुपलक्ष्यते । न तु विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेन शोकाख्यस्य स्थायिभावस्योचितं रसीकरणं किञ्चिन्निष्पन्नम् ।।

रौद्रे यथा भट्टनारायणस्य-(वे.सं.३.३२)

यो य: शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमद: पाण्डवीनां चमूनां
यो य: पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपं(प:)
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ।।३१।।

---

१. 'रक्त'-मिति मूले पाठ: ।

अत्र क्रूरक्रोधस्थायिभावात्मकस्योन्निद्ररौद्ररसस्योचिता शिशुस्थविर-गर्भगतविशसननिस्त्रिंश-कर्माध्यवसायाधिरोहणसम्वादिनं द्रोणवधविधुरामर्ष-विषविषमव्यथाकश्मलशिथिलमश्वत्थाम्नः स्थेमानं प्रतिज्ञापयति ।

न तु यथा श्रीप्रवरसेनस्य-(x)

दणुइंदरुहिरलग्गे जस्स फुरंतेणहप्पहाविछड्डे ।
गुप्पंती विवलाआ गलिअब्वथणंसुए महासुरलच्छी ।।
दनुजेन्द्ररुधिरलग्ने यस्य स्फुरति नखप्रभासमूहे
व्याकुलीभवन्ती विपलायिता गलितस्तनांशुका महासुरलक्ष्मीः ।।३२।।

अत्र क्रोधव्यञ्जकपदविरहिततया 'दनुजेन्द्ररुधिरलग्ने यस्य नरसिंहस्य स्फुरति नखप्रभासमूहे व्याकुलीभवन्ती विपलायिता गलितस्तनांशुका महासुर-लक्ष्मीः' इति वर्णनया रुधिरलग्न इति वीभत्सरससंस्पर्शे व्याकुलीभवन्ती दैत्यश्रीः पलायितेति भयानकरससङ्करेण प्रकृतोचितप्रधानभूतस्य रौद्ररसस्य क्वचिन्मुखमपि न दृश्यते ।

वीरे यथा मम नीतिलतायाम् -

शौर्याराधितभर्गभार्गवमुनेः शस्त्रग्रहोन्मार्गिणः
संक्षेपेण निवार्य संक्षयमयीं क्षत्रोचितां तीक्ष्णताम् ।
आकर्णायतकृष्टचाप-कुटिल-भ्रूभङ्ग-संसर्गिणा
येनान्यायनिषेधिना शममयी ब्राह्मी प्रदिष्टा स्थितिः ।।३३।।

अत्र 'सोऽयं रामः' इति रावणाग्रे शुकसारणाभ्यां दूरान्निर्दिश्यमानस्य रामस्य निःसंरम्भ-गम्भीरावष्टम्भसम्भाव्यमानप्रभावोचितायां शस्त्रसंग्रहोन्मार्गगामिनो भार्गवस्य मुनेः स्वजातिसमुचितस्थित्युपदेशे सति प्रभविष्णुतायां चापरूपभङ्ग्या भ्रूभङ्गः प्रदर्शितः, न तु स्वाभाविकः, वीररस्य क्रोधे विकारा-संभवात् । प्रसन्नमधुरधीरा हि वीरवृत्तिः । तदुचितमत्राभिहितम् । भार्गवाभि-भवेन च प्रधाननायकस्योत्कर्षः प्रतिपादितः ।

यथा वा राजशेखरस्य-(दूताङ्गदे ३.७८)

स्त्रीणां मध्ये सलीलं भ्रमितगुरुगदाघातनिर्नष्टसंज्ञः
सद्यो वध्योऽभवस्त्वं पशुरिव विवशस्तेन राज्ञार्जुनेन ।
तस्य च्छेत्तापि योऽसौ सकलनृपरिपुर्जामदग्न्यो भुजानां
जित्वोच्चैः सोऽपि येन द्विज इति न हतस्तापसस्त्वेष रामः ।।३४।।

अत्र रावणकार्तवीर्यजामदग्न्योत्कर्षोत्कर्षतरसोपानपरम्पराधिरोहणक्रमेण प्रधाननायकस्य प्रतापः परां कोटिमारोपितः ।।

न तु यथा भवभूतेः - (उ.रा.च. ५.३४)

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्ततां
युद्धं/ सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीणि/ व्य कुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोज/ धने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ।।३५।।

अत्राप्रधनस्य रामसूनोः कुमारलवस्य परप्रतापोत्कर्षसहिष्णोर्वीररसोद्दीपनाय सकलप्रबन्धजीवितसर्वस्वभूतस्य प्रधाननायकगतस्य वीररसस्य ताडकादमन-खररणापसरणान्यरणसंसक्तवालिव्यापादनादिजनविहितापवादप्रतिपादनेन स्ववचसा कविना विनाशः कृत इत्यनुचितमेतत् ।

भयानके यथा श्रीहर्षस्यः - (रत्ना.२.२,३)

कण्ठे कृत्तावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
क्रान्त्वा द्वाराणि हेलाचलचरणरणत्किङ्किणीचक्रवालः ।
दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ।।३६।।

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादकृत्वा त्रपा-
मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ।।३७।।

अत्राङ्गनानां निशितदशननखशिखोल्लेखातङ्कदानेन प्रचुरतरवानराभिसरणभयसंभ्रान्तान्तःपुरिक-बृद्धवामनकिरातकुब्जादीनां पुरुषगणनाविहीनतया धैर्यविरहकातराणामुचितचेष्टानुभाववर्णनया भयानकरससंवादिरुचिरौचित्यमाचकास्ति ॥

न तु यथा राजपुत्रमुक्तापीडस्य-(x)

नीवारप्रसराग्रमुष्टिकवलैर्यो वर्धितः शैशवे
पीतं येन सरोजपत्रपुटके होमावशेषं पयः ।
तं दृष्ट्वा मदमन्थरालिवलयव्यालोलगल्लं (ण्डं) गजं
सानन्दं सभयं च पश्यति मुहुर्दूरे स्थितस्तापसः ।।३८।।

अत्र गजस्याघातकविकृतचेष्टानुवर्णनाविरहिततया स्थायिभावस्य भयानुभाववर्जितस्य केवलं नाममात्रोदीरणे च भयानकरसोचितसंभ्रमाभावादुपचितमौचित्यं न किञ्चिद् उपलभ्यते ॥

बीभत्से यथा मम मुनिमतमीमांसायाम्-(x)

सर्वापायचयाश्रयस्य नियतं कुत्सानिकायस्य किं
कायस्यास्य विभूषणैः सुवसनैरानन्दनैश्चन्दनैः ।

अन्तर्यस्य शकृद्यकृत्कृमिकुलक्लोमान्त्रमालाकुले
क्लेदिन्यन्तदिने प्रयान्ति विमुखाः कौलेयकाका अपि ।।३९।।

अत्र वैराग्यवासनाच्छुरितवीभत्सरसस्य जुगुप्साख्यस्थायिभावोचित-कायगतकुत्सिततरान्त्रतन्त्रादिसमुदीरणेन परा परिपुष्टिर्निःसारशरीराभिमानवैरस्यजननी प्रतिपादिता । न तु यथा चन्द्रकस्य - (x)

कृशः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलः
क्षुधा क्षामो रूक्षः पिठरककपालार्दितगलः ।
व्रणैः पूतिक्लिन्नैः कृमिपरिवृतैरावृततनुः
शुनीमन्वेति श्वा तमपि मदयत्येष मदनः ।।४०।।

अत्र अशुचिचर्वणरुचेरुपचित-विचिकित्स-कुत्सानिकायकायस्य स्वभाव-जुगुप्सितयोनेः शुनकस्य किमेतैर्बीभत्स-विशेषणैरतिशय-निर्बन्धानु-बद्धैरधिक-मुद्भासितम् । एतैरेव पुरुषगतैर्जुगुप्सा परगौरवमावहति ।।

अद्भुते यथा चन्द्रकस्य -(x)

कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण क एवमाह मुसलो मिथ्याम्ब पश्याननम् ।
व्यादेहीति विकासितेऽथ वदने दृष्ट्वा समस्तं जग-
न्माता यस्य जगाम विस्मयपदं पायात् स वः केशवः ।।४१।।

अत्र पाण्डुराङ्गकरसाक्षिलक्षितमृद्भणाक्षेपोद्यतजननीभय-चकित-स्यापह्नवकारिणः शिशोर्विकासितास्यान्तः समस्तजगद्दर्शनेन मातुश्च तत्प्रभावान-भिज्ञतया वात्सल्य-विह्वलाया विस्मयगमनेनात्युचितोऽयमद्भुतातिशयः ।। न तु यथा मम मुनिमतमीमांसायाम् - (x)

समस्ताश्चर्याणां जलनिधिरपारः सवसति-
स्ततोऽप्याश्चर्यं यत्पिबति सकलं तं किल मुनिः ।
इदं त्वत्याश्चर्यं लघुकलशजन्मापि यदसौ
परिच्छेत्तुं को वा प्रभवति तवाश्चर्यसरणिम् ।।४२।।

अत्रपारसरित्पतिप्रभावेण मुनिना तस्यैकचुलकाचमनेन मुनेश्च लघु-कलशजन्मना क्रमाक्रान्तिसमारूढोऽप्यसमविस्मयमयोऽद्भुतप्रसरः संसार-स्यैवंविधैवाश्चर्यसरणि-रपरिच्छन्ना न किञ्चिदेतत्कौतुकमित्यर्थान्तरन्याससामर्थ्येन सहसैवावरोपित इव तिरोभूततामुपगतः ।।

शान्ते यथा मम चतुर्वर्गसंग्रहे-(४.७)

भोगे रोगभयं सुखे क्षयभयं वित्तेऽग्निभूभृद्भयं
दास्ये स्वामिभयं गुणे खलभयं वंशे कुयोषिद्भयम् ।

मानेग्लानिभयं जये रिपुभयं काये कृतान्ताद् भयं
सर्वं नाम भवे भवेद् भयमहो वैराग्यमेवाभयम् ।।४३।।

अत्र सकलजनाभिमतभोगसुखवित्तादीनां भयमयतया हेयतां प्रतिपाद्य वैराग्यमेव सकलभयायासशमनमुपादेयतया यदुपन्यस्तं तेन शान्तरसस्य निरर्गलमार्गावतरणमुचिततरमुपदिष्टं भवति ।

यथा वा मम मुनिमतमीमांसायाम्-(x)

कुसुमशयनं पाषाणो वा प्रियं भवनं वनं
प्रतनु मसृणस्पर्शं वासस्त्वगप्यथ तारवी ।
सरसमशनं कुल्माषो वा धनानि तृणानि वा
शमसुखसुधापानक्षैब्ये समं हि महात्मनाम् ।।४४।।

अत्र सकलविकल्पतल्परहिताभेदावभासमानात्मतत्त्वविश्रान्तिजनित-सर्वसाम्यसमुल्लसित-शमसुखपीयूषपानोदितनित्यानन्दे घूर्णमानमानसानां प्रिया-प्रियसुखदुःखादिषु महतां सदृशी प्रतिपत्तिरिति जीवन्मुक्तिसमुचितमभिहितम् ।। न तु यथा श्रीमदुत्पलराजस्य-(x)

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा
मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा दृशदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित् पुण्यारण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ।।४५।।

अत्र जीवन्मुक्तोचितं प्रियाप्रियरागद्वेषोपशमलक्षणमोक्षक्षमं सर्वसाम्य-महिहारसुहृदरिसमदृष्टिरूपमभिदधता क्वचित् पुण्यारण्ये यदभिहितं तद् विकल्प-प्रतिपादकमभेदवासनाविरुद्धमनुचितमवभासते धाराधिरूढसर्वसाम्यविगलित-भेदाभिमानग्रन्थेर्हि सर्वत्र सर्वं शिवमयं पश्यतस्तपोवने नगरावस्करकूटे च विमलात्म-लाभतृप्ततया समानदृशः क्वचित्पुण्यारण्यादिवचनमनुचितोच्चारणमेव ।।

(का०) यथा मधुर-तिक्ताद्या रसाः कुशलयोजिताः ।
विचित्रास्वादतां यान्ति शृङ्गाराद्यास्तथा मिथः ।।१७।।
तेषां परस्पराश्लेषात् कुर्यादौचित्यरक्षणम् ।
अनौचित्येन संस्पृष्टः कस्येष्टो रससङ्करः ।।१८।।

रसाः कटुकमधुराम्ललवणाद्याः कुशलसूदेन वेसवारपानादिषु (शुण्ठ्या-दिचूर्णपानादिषु) योजिता विचित्रास्वादतामुपयान्ति तथैव परस्परमविरुद्धाः शृङ्गारादय इति । तेषामन्योन्यमङ्गाङ्गिभावयोजनायामौचित्यस्य जीवितसर्व-स्वभूतस्य रक्षां कुर्यात् । अनौचित्यरजसा रससंयोगः स्पृष्टो न कस्यचिदभिमत इत्यर्थः ।

रससङ्करौचित्ये शान्तशृङ्गारयोरङ्गाङ्गिभावो यथा **भगवतो महर्षेः व्यासस्य-**

सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।
किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गिलोलं हि जीवितम् ।।४६।।

अत्र भगवता जन्तुहिताभिनिविष्टेन मोक्षक्षमोपदेशे अङ्गिनः शान्त-रसस्य रागिजनानिष्टत्वात् सकलजनमनःप्रह्लादने बालगुडजिह्विकया शृङ्गारे-ऽङ्गभावमुपनीते पर्यन्ते शान्तस्यैव लोलं जीवितमित्यनित्यताप्रतिपादनपरि-निर्वाहेण परमौचित्यमुच्चैः कृतम् ।

बीभत्सशृङ्गारयोरङ्गाङ्गिभावो यथा मम **बौद्धावदानकल्पलतायाम् -**

क्षीबस्येवाचलस्य द्रुतहृतहृदया जम्बुकी कण्ठसक्ता
रक्ताभिव्यक्तकामा कमपि नखमुखोल्लेखमासूत्रयन्ती ।
आस्वाद्यास्वाद्य यूनः क्षणमधरदलं दत्तदन्तव्रणाङ्कं
लग्नानङ्गक्रियायामियमतिरभसोत्कर्षमाविष्करोति ।।४७।।

अत्र श्लेषोपमया तुल्यकक्षाधिरूढयोरपि परस्परविरुद्धयोरर्थयोः बीभत्सशृङ्गाराङ्गाङ्गिमात्रयोजनायां जम्बुकी तरुणशवस्य क्षीबस्येव निश्चलस्थितेः सहसैव हृतहृदयपद्मा कृष्टचित्ता वा, कण्ठे लग्ना शोणिते भृशमभिव्यक्तस्पृहा रक्ताभिव्यक्तकामा वा, नखोल्लेखमासूत्रयन्ती दत्तदन्तव्रणमधरमास्वाद्यास्वाद्य अङ्गच्छेदक्रियायामनङ्गभोगक्रियायां वा लग्ना गात्राणामूर्ध्वगतं कर्षणं रक्त-कौशलोत्कर्षं वा, प्रकाशयतीति समानयोः बीभत्सशृङ्गारयोः कामिनीपदपरित्यागेन केवलं जम्बुक्याः कर्तृत्वेन बीभत्सस्यैव प्राधान्ये शृङ्गारेऽङ्गतामुपगते वक्तु-र्बोधिसत्त्वस्यान्तर्गतगाढवैराग्यवासनाधिवासितचेतसः कुत्सार्हजुगुप्सया नित-म्बिनीरतिविडम्बनम् औचित्यरुचिरतामादधाति । यद्यप्यत्र महावाक्ये शान्तस्यैव प्राधान्यं तथाप्युदाहरणश्लोकवाक्ये बीभत्सस्यैव ।

वीरकरुणयोः यथा मम **मुनिमतमीमांसायाम्-**

गाण्डीवस्त्रुवमार्जनप्रणयिनः स्नातस्य बाष्पाम्बुभि-
श्चण्डं खाण्डवपावकादपि परं शोकानलं बिभ्रतः ।
जिष्णोर्नूतनयौवनोदयदिनच्छिन्नाभिमन्योश्चिरं
हा वत्सेति बभूव सैन्धववधारब्धाभिचारे जपः ।।४८।।

अत्र त्रिगर्तसंग्रामगतस्य गाण्डीवधन्वनः शत्रुभिर्नवयौवनोदयसमय-निहततनस्य कार्मुकस्त्रुवमुन्मार्जयतः प्रसरदश्रुस्नातस्य शोकाग्निमुद्वहतश्चिरं हा पुत्रेति जयद्रथवधारब्धाभिचारे जपो बभूवेति यदुपन्यस्तं तेनारिक्षये दीक्षा-समुचितव्रतवर्णनया शोकाग्नेश्चण्डत्वेन खाण्डवपदोदीरणेन वीररसस्याङ्गिनः

सहसैवागन्तुके करुणरसे प्रज्वलिते सैन्धववधारब्धाभिचाराभिधानेन पर्यन्ते शौर्यनिर्वाहेण परमौचित्यमुज्जृम्भते ।

शान्तशृङ्गारकरुणबीभत्सानां यथा मम तत्रैव-

तीक्ष्णान्तस्त्रीकटाक्षक्षतहृदयतया व्यक्तसंसक्तरक्ताः
क्रोधादिक्रूररोगव्रणगणगणनानीततीव्रव्यथार्ताः ।
स्नेहक्लेदातिलग्नैः कृमिभिरिव सुतैः स्वाङ्गजैर्भक्ष्यमाणाः
संसारक्लेशशय्यानिपतिततनवः पश्य सीदन्ति मन्दाः ।।४९।।

अत्र मुख्यस्याङ्गिनः शान्तरसस्यैवोद्दीपने कारणीभूताः तीक्ष्णान्तस्त्रीकटाक्षक्षतहृदयव्यथार्तस्नेहक्लेदातिलग्नकृमितुल्यतनयादिपदोपादानेन शृङ्गारकरुणबीभत्साः शान्तमुखप्रेक्षिणः संलीनतया स्तिमितवृत्तयो भृत्या इव परमौचित्यं दर्शयन्ति ।

रससङ्करस्यानौचित्यमुद्भावयितुमाह । शृङ्गारशान्तयोः यथा **अमरुकस्य**-

गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केयं त्वरा
द्वित्राण्येव पदानि तिष्ठतु भवान् पश्यामि यावन् मुखम् ।
संसारे घटिकाप्रणालविगलद्वारा समे जीविते
को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद् वा न वा सङ्गमः ।।५०।।

अत्र प्रकरणवर्तिनः शृङ्गाररसस्य पश्यामि यावन्मुखमित्युत्कण्ठोत्कण्ठासमुज्जृम्भमाणस्य स्वभावविरोधिनि शान्तेऽङ्गभावमुपनीते विस्तीर्णतरानित्यतावर्णनया वैराग्येण रतेर्न्यग्भावमापादयन्त्याप्रधानरससंबन्धेनाधिकमनौचित्यमुत्साहितम् । निःसारसंसाराचारुताश्रवणेन हि कठिनक्रियाक्रूरचेतसामप्युत्साहभङ्गादङ्गान्यलसीभवन्ति, किमुत कुसुमसुकुमारशृङ्गाररसकोमलमनसां विलासवताम् । प्रान्ते च शान्तपरिपोषनिर्वाहेण रागवैरस्यमेव पर्यवस्यति ।

तदुक्तम**ानन्दवर्धनेन**-(ध्व.३.८०)

विरोधी वाविरोधी वा रसोऽङ्गिनि रसान्तरे ।
परिपोषं न नेतव्यस्तेन स्यादविरोधिता ।।

तदेवात्र वैपरीत्येनोपलभ्यते परिपोषविपरीते स्वभावविरोधिन्यपि प्रधानानुपरोध एव ।

यथा **राजशेखरस्य**-(क.म.१.१८)

माणं मुंचध देह वल्लहजणे दिट्ठिं तरंगुत्तरं
तारुण्णं दिअहाइं पञ्च दह वा पीणत्थणत्थंभणं ।
इत्थं कोइलिमंजुसिंजिणमिसाद्देवस्स पंचेसुणो
दिण्णा चित्तमहूसवेण सहसा आणब्ब सब्बंकसा ।।५१।।

(मानं मुञ्चत ददत वल्लभजने दृष्टिं तरङ्गोत्तरां
तारुण्यं दिवसानि पञ्च दश वा पीनस्तनस्तम्भनम् ।
इत्थं कोकिलमञ्जुशिञ्जितमिषाद् देवस्य पञ्चेषो-
र्दत्ता चैत्रमहोत्सवेन सहसाज्ञेव सर्वङ्कषा ।।)

अत्र 'मानं मुञ्चत, ददत वल्लभजने दृष्टिं तरङ्गितां, तारुण्यं दिनानि पञ्च दश वा पीनस्तनस्तम्भनमित्थं कोकिलमधुरध्वनिव्याजेन देवस्य पञ्चेषोश्चैत्रमहोत्सवेनाज्ञेव सर्वङ्कषा दत्ता' इति वाक्ये मुख्यः शृङ्गाररसः प्रारम्भपर्यन्तव्याप्तिशाली कतिपयदिवसस्थायि यौवनमित्यनित्यतारूपशान्तरसबिन्दुना मध्यब्रुडितेनेव विरसतां न नीतः । विरुद्धस्य परिपोषाभावात् । विरुद्धवर्णनोदितेन ह्यनौचित्येन स्थायी कुञ्जर इव श्वभ्रपातितः पुनरुत्थातुं नोत्सहत इत्यलं विस्तरेण । अनया दिशा रससङ्करे भेदप्रपञ्चौचित्यं विपश्चिद्भिः स्वयं विचार्यम् ।

७. क्रियापदौचित्यम् -

रसौचित्यविचारानन्तरम् उद्देशानुसारक्रमेण क्रमोपगतं **क्रियापदौचित्यं** दर्शयितुमाह-

(का०)सगुणत्वं सुवृत्तत्वं साधुता च विराजते ।
काव्यस्य सुजनस्येव यद्यौचित्यवती क्रिया ।।१९।।

काव्यस्य माधुर्यादिगुणवत्ता वसन्ततिलकादिसुवृत्तता परिपूर्णलक्षण-साधुता च विराजते, यद्यौचित्ययुक्तं क्रियापदं भवति । सुजनस्येवेति तत्तुल्यत्वं स्पष्टार्थमेव ।

क्रियापदौचित्यं यथा मम **नीतिलतायाम् -**

यः प्रख्यातजवः सदा स्थितिविधौ सप्ताब्धिसन्ध्यार्चने
दोर्दर्पेण निनाय दुन्दुभिवपुर्यः कालकङ्कालताम् ।
यः पातालमसृङ्मयं प्रविदधे निष्पिष्य मायाविनं
सुग्रीवाग्र्यविभूतिलुण्ठपटुर्वाली स किं स्मर्यते ।।५२।।

अत्र सप्ताब्धिसन्ध्यार्चनप्रख्यातजवो महिषरूपदुन्दुभिदानवोन्माथी मायाविदानवनिष्पेषोद्भूतशोणितपूरितपातालतलः स किं वाली स्मर्यत इति क्रियापदेन शुकसारणाभ्यां रावणस्य दुर्नयाभिनिवेशिनस्तद्विरामाय हितोपदेशेन भवान् वसनकोणनियमिततनुः कक्षायां निःक्षिप्त इत्युचितयुक्तियुक्तमुक्तं भवति ।

न तु यथा **श्रीप्रवरसेनस्य**-(से.ब.४.२०)

सग्गं अपारिजाअं कोत्थुहलच्छिरहिअं महुमहस्स उरं ।
सुमिरामि महणपुरओ अमुद्धअन्दं हरअडापब्भारं ।।५३।।

(स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीरहितं मधुमथनस्योरः ।
स्मरामि मथनपुरतोऽमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्भारम् ॥)

अत्र जाम्बुवताभिधीयमाने 'स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीभ्यां विरहितं मधुमथनस्योरः स्मराम्यमृतमथनपुरतोऽप्यबालचन्द्रं हरजटाप्राग्भारम्' इति प्रगुणाख्यानप्रसङ्गे क्रियापदेन जराजर्जरशरीरत्वमात्रमेव प्रतिपादितम् । न तु पौरुषोत्कर्षविशेषातिशयः कश्चिदुचितः संसूचितः ।

८. कारकौचित्यम् -

कारकौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)सान्वयं शोभते वाक्यमुचितैरेव कारकैः ।
कुलाभरणमैश्वर्यमौदार्यचरितैरिव ।।२०।।

उचितैरेव कारकैः सदन्वयवद् वाक्यं विराजते सद्वंशभूषितमैश्वर्यं सच्चरितैरिव।

कर्तृपदौचित्यम्

कर्तृपदौचित्यं यथा **भट्टबाणस्य**-(काद.परि.१०)

स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ।।५४।।

अत्र शत्रुस्त्रियो व्रतं चरन्तीति वक्तव्ये, स्तनयुगं बाष्पसलिलस्नातं शोकाग्निसमीपवर्ति विमुक्तभोजनं विगतमुक्ताहारं च सद् व्रतं चरति इत्युक्ते कर्तृपदमौचित्यमुपचितं जनयति ।

न तु यथा **परिमलस्य**-

आहारं न करोति नाम्बु पिबति स्त्रैणं न संसेवते
शेते यत् सिकतासु मुक्तविषयश्चण्डातपं सेवते ।
त्वत्पादाब्जरजःप्रसादकणिकालोभोन्मुखस्तन्मरौ
मन्ये मालवसिंह! गुर्जरपतिस्तीव्रं तपस्तप्यते ।।५५।।

अत्र गुर्जरपतिर्विद्रुतो मरुगहनं प्रविष्टः परित्यक्ताहारादिसमस्तविषयश्चण्डातपोपसेवी तपश्चरतीति यदुक्तं तत्कर्तृपदस्य विशेषाभिप्रायोचितं न किञ्चिदुपलक्ष्यते, शत्रुत्रासतरलतया मरुकान्तारान्तरावसन्नः सकलविषयसुखभोगपरिभ्रष्टः किमन्यत् कुरुताम् । स्तनयुगवत् कर्तृपदस्य चमत्कारोचितं न किञ्चिदभिहितम् ।

कर्मपदौचित्यम्

कर्मपदौचित्यं यथा मम **लावण्यवत्याम्** -

सदा सक्तं शैत्यं विमलजलधारापरिचितं
घनोल्लासः क्ष्माभृत्पृथुकटकपाती वहति यः ।

विधत्ते शौर्यश्रीश्रवणनवनीलोत्पलरुचिः
स चित्रं शत्रूणां ज्वलदनलतापं भवदसिः ।।५६।।

अत्र निश्चलममलजलधारागतं शैत्यं तैक्ष्ण्यं शीतलत्वं च, घनोल्लासो निबिडोत्साहः पर्जन्यतुल्योदयश्च, क्ष्माभृतां सानुसैन्यनिपाती वहति स शौर्यश्रीश्रवणनवनीलोत्पलतुल्यः त्वत्खड्गश्चित्रं शत्रूणां सन्तापं करोति इति यदुक्तं तत्कर्मभूतस्य तापस्य शिशिरतरसामग्रीजन्मनः परं वैचित्र्यं रुचिरमौचित्यमासूत्रितम्। न तु यथा **ममैवावसरसारे**-

भग्नाहितश्वसितवातविबोध्यमानः
काष्ठाश्रयेण सहसैव विवृद्धिमाप्तः ।
तापं तनोति निहतारिविलासिनीनां
वह्निद्युतिर्भुवननाथ भवत्प्रतापः ।।५७।।

अत्र विद्रुतारातिनिःश्वसितानिलप्रबोध्यमानः काष्ठाश्रयेण दिक्चक्रपूरणेन प्रौढतां प्राप्तः पावकतुल्यस्त्वत्प्रतापः शत्रुकान्तानां तापमात्रं तनोतीति तत् समुचितमाश्चर्यं न किञ्चित् ।

करणौचित्यम्

करणौचित्यं यथा **गौडकुम्भकारस्य**-

लाङ्गूलेन गभस्तिमान् वलयितः प्रोतः शशी मौलिना
व्याधूता जलदाः सटाभिरुडवो दंष्ट्राभिरुत्तम्भिताः ।
प्रोत्तीर्णो जलधिर्दृशैव हरिणा स्वैराट्टहासोर्मिभि-
र्लङ्केशस्य च लङ्घितो दिशि दिशि प्राज्यः प्रतापानलः ।।५८।।

अत्र हरिणा हनुमता जलनिधितरणे तरणिर्लाङ्गूलेन वलयितः किरीटप्रान्तेन शशी प्रोतः सटाभिर्मेघा व्याधूतास्तारा दंष्ट्राभिरायासितास्तीर्णोऽब्धिर्दृष्ट्यैवाट्टहासतरङ्गैः लङ्केशस्य विस्तीर्णः प्रतापाग्निः शमित इति बहुभिः करणपदैरुत्साहाधिवासितैः विस्मयशिखरारोहणसोपानैरिव रघुपतिप्रभावारम्भविजयध्वजायमानस्य पवनसूनोरौचित्यातिशयः प्रकाशितः ।

न तु **भट्टबाणस्य**-(काद.प्र.३)

जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो बिभित्सया यः क्षणलब्धलक्ष्यया ।
दृशैव कोपारुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद् भिन्नमिवास्रपाटलम् ।।५९।।

अत्र भगवतो नृसिंहस्य कोपरक्तया दृष्ट्यैव क्षणलब्धलक्ष्यया हिरण्यकशिपोर्वक्षः स्वयं भयाद् भिन्नमिवेति यदुक्तं तन्महोत्साहपराक्रमस्य प्रतिनायकस्य रिपोः प्रधाननायकप्रतापोद्दीपनोपकरणीभूताधिकधैर्यस्य स्वयं भयविह्वलतया हृदयस्फुटनमित्युपचितमनौचित्यं 'दृशैव' करणपदस्य शिरसि विश्रान्तम् ।

सम्प्रदानौचित्यम्

सम्प्रदानौचित्यं यथा **भट्टप्रभाकरस्य-**

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमः
यस्मादाबिरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ।।६०।।

अत्र दिग्गजचतुरस्रा भूः साध्यते, सा च सिद्धा हेलयैवान्नमुष्टिरिवैकस्मै विप्रमात्राय प्रतिपाद्यत इति निरतिशयौदार्याश्चर्यचमत्काररुचिरौचित्यचर्वणया वयं रोमाञ्चाञ्चिताः पश्यत, रोमाञ्चस्य प्रत्यक्षपरिदृश्यमानत्वात् । किमपरमपूर्वत्यागिने भार्गवाय तस्मै नम इति विप्राय इति संप्रदानपदगत एव उत्कर्षविशेषः प्रकाशते।

न तु यथा **राजशेखरस्य** - (बा.रा.२.२०)

पौलस्त्यः प्रणयेन याचत इति श्रुत्वा मनो मोदते
देयो नैष हरप्रसादपरशुस्तेनाधिकं ताम्यति ।
तद् वाच्यः स दशाननो मम गिरा दत्ता द्विजेभ्यो मही
तुभ्यं ब्रूहि रसातलत्रिदिवयोर्निर्जित्य किं दीयताम् ।।६१।।

अत्र रावणदूतेन परशुं याचितो भार्गवो ब्रूते-'नैष हरप्रसादलब्धः परशुर्दानयोग्यः । तत्तस्मादस्मद्वचसा स दशग्रीवो वाच्यः । पृथ्वी मया कश्यपाय प्रतिपादिता । तुभ्यं पातालत्रिदिवयोर्मध्यात् किं निर्जित्य दीयताम्' इत्यनुचितं मुनेर्लोकहितप्रवृत्तस्य त्रैलोक्यकण्टकभूताय राक्षसाय भुवनप्रतिपादनम् ।

अपादानौचित्यम्

अपादानौचित्यं यथा **मालवरुद्रस्य** -

एतस्माज् जलधेर्मिताम्बुकणिकाः काश्चिद् गृहीत्वा ततः
पाथोदाः परिपूरयन्ति जगतीं रुद्धाम्बरा वारिभिः ।
भ्राम्यन्मन्दरकूटकोटिघटनाभीतिभ्रमत्तारकां
प्राप्यैकां जलमानुषीं त्रिभुवने श्रीमानभूदच्युतः ।।६२।।

अत्र यदुक्तमेतस्मान् महोदधेः परिमिताम्बुकणिकाः प्राप्य जलदा जगत् पूरयन्ति तथा भ्रमन्मन्दरकूटकोटिसंघट्टत्रासतरलतारकामेकां जलमानुषीं श्रियं प्राप्य श्रीमानच्युतोऽभूदिति तेन सागरगतनिरतिशयोत्कर्षविशेषः प्रदर्शितः। एतस्माज् जलधेरित्येतत्पदमौचित्यस्य मूलभूमिः ।

न तु यथा **भट्टेन्दुराजस्य-**

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं नाम साधितमनेन महार्णवेन ।

क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालमूलकुहरे विनिवेशितं च ।।६३।।

अत्र महार्णवव्यपदेशेन अन्यायोपार्जितद्रविणदुर्व्ययकारिणः सत्संविभागविमुखस्य कस्यचिदुच्यते । सरितां मुखेभ्यः समन्तात् तोयमादायापात्रेभ्यः प्रतिपादितं दूषितम् । यत्त्वत्र सरिद्भ्यः समादायेति वक्तव्ये सरिन्मुखेभ्यः इति यदुक्तं मुखशब्दस्य नैरर्थक्यादत्रानौचित्यमेव पर्यवस्यति ।

अधिकरणौचित्यम्

अधिकरणौचित्यं यथा **कुन्तेश्वरदौत्ये कालिदासस्य** -

इह निवसति मेरुः शेखरः क्ष्माधराणां
इह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।
इदमहिपतिभोगस्तम्भविभ्राजमानं
धरणितलमिहैव स्थानमस्मद्विधानाम् ।।६४।।

अत्र महाराजदूतोऽपि सामन्तास्थाने स्वप्रभुसमुचितगौरवपूजार्हमासनमनासाद्य कार्यवशेन भूमावेवोपविष्टः प्रागल्भ्यगाम्भीर्येणैवं ब्रूते यथास्मद्विधानां वसुधातल एव भुजगपतिभोगस्तम्भप्राग्भारनिष्कम्पे धरासने स्थानं युक्तं यस्मादिहैव मेरुरचलचक्रवर्ती समुपविष्टः सप्तमहाब्धयश्च तत्तुल्यता एव अस्माकमित्यौचित्यमधिकरणपदसम्बद्धमेव ।

न तु यथा **परिमलस्य** -

तत्र स्थितं स्थितिमतां वर देव दैवाद्
भृत्येन ते चकितचित्तमियन्त्यहानि ।
उत्कम्पिनि स्तनतटे हरिणेक्षणानां
हारान् प्रवर्तयति यत्र भवत्प्रतापः ।।६५।।

अत्र त्वद्भृत्येन मया तत्र तस्मिन् देशे स्थितं यत्र भवत्प्रतापः कम्पतरलस्तनतटे हरिणदृशां हारान् प्रवर्तयतीति यदुक्तं तेन शौर्यशृङ्गार-गुणोत्कर्षस्तुतौ सर्वतो दिग्गमनाविच्छिन्नप्रसरः प्रतापः पारिमित्यं प्राप्तः । एकत्र परिच्छिन्ने देशे मया तत्र स्थितं यत्र त्वत्प्रतापस्तरुणीस्तनतटेषु हारतरलनं करोत्यन्यदेशे विलक्षणमुपलक्षणम् । सर्वगतश्चेत् प्रतापः तत् सर्वत्रैव मया स्थितमिति वक्तव्ये तत्रेत्येकदेशाभिधायि पदं नोपपद्यते । दस्युमात्रस्याप्येकदेशे जृम्भमाणप्रतापत्वात्। तदत्राधिकरणपदगतमनौचित्यमुपलभ्यते । तत्र तत्र मया स्थितं यत्र यत्र भवत्प्रताप इत्येव स्तुत्युचितं युक्तमुक्तं स्यात् ।

९. लिङ्गौचित्यम्

लिङ्गौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)उचितेनैव लिङ्गेन काव्यमायाति भव्यताम् ।
साम्राज्यसूचकेनेव शरीरं शुभलक्ष्मणा ।।२१।।

प्रस्तुतार्थोचितेन लिङ्गेन काव्यं भव्यतामुपयाति, राजलक्षणेनेव शरीरम्।
यथा मम **ललितरत्नमालायाम्** -

निद्रां न स्पृशति त्यजत्यपि धृतिं धत्ते स्थितिं न क्वचित्
दीर्घां वेत्ति कथां व्यथां न भजते सर्वात्मना निर्वृतिम् ।
तेनाराधयता गुणस्तव जपध्यानेन रत्नावलीं
निःसङ्गेन पराङ्गनापरिगतं नामापि नो सह्यते ।।६६।।

अत्र वत्सेश्वरस्य रत्नावलीविरहविधुरचेतसः स्मरावस्थासमुचितं विदूषकेण सुसङ्गतायै यदभिहितं निद्रां न स्पृशति, धृतिं त्यजति, स्थितिं न धत्ते, दीर्घां कथां व्यथामिव वेत्ति, निवृतिं न भजते, तां विना तेन तद्गुणजापिना तद्ध्याननित्येन जनसङ्गत्यागिनान्यासामङ्गनानां नाममात्रमपि न सह्यते । स्थितिधृतिकथानिर्वृतीनां स्त्रीलिङ्गाभिधानेन अङ्गनात्वाध्यारोपेण परमौचित्यं प्रतिपादितम् ।
न तु यथा मम **नीतिलतायाम्** -

वरुणरणसमर्था स्वर्गभङ्गैः कृतार्था
यमनियमनशक्ता मारुतोन्माथसक्ता ।
धनदनिधनसज्जा लज्जते मर्त्ययुद्धे
दहनदलनचण्डा मण्डली मद्भुजानाम् ।।६७।।

अत्र रावणः कपिनिकारामर्षविषमविकाराविष्कारोचितं ब्रूते । वरुणादिलोकपालविशालबलावलेपविप्लवकारिणी मर्त्यमात्रयुद्धे लज्जते प्रचण्डा मद्भुजमण्डली इति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशस्त्रैलोक्यविजयोर्जितस्य प्रतापस्य कठोरतामपहरन् अनौचित्यं सूचयति ।

१०. वचनौचित्यम्

वचनौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)उचितैरेव वचनैः काव्यमायाति चारुताम् ।
अदैन्यधन्यमनसां वदनं विदुषामिव ।।२२।।

उचितैरेकवचनद्विवचनबहुवचनैः काव्यं चारुतामायाति । अदैन्योदारचेतसां विदुषामिव वदनमयाच्ञारुचिरौचित्यचारुभिर्वचोभिः ।
यथा मम **नीतिलतायाम्** -

क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालमूलकुहरे विनिवेशितं च ।।६३।।

अत्र महार्णवव्यपदेशेन अन्यायोपार्जितद्रविणदुर्व्ययकारिणः सत्सं-विभागविमुखस्य कस्यचिदुच्यते । सरितां मुखेभ्यः समन्तात् तोयमादायापात्रेभ्यः प्रतिपादितं दूषितम् । यत्त्वत्र सरिद्‌भ्यः समादायेति वक्तव्ये सरिन्मुखेभ्यः इति यदुक्तं मुखशब्दस्य नैरर्थक्यादत्रानौचित्यमेव पर्यवस्यति ।

अधिकरणौचित्यम्

अधिकरणौचित्यं यथा **कुन्तेश्वरदौत्ये कालिदासस्य** -

इह निवसति मेरुः शेखरः क्ष्माधराणां
इह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये ।
इदमहिपतिभोगस्तम्भविभ्राजमानं
धरणितलमिहैव स्थानमस्मद्‌विधानाम् ।।६४।।

अत्र महाराजदूतोऽपि सामन्तास्थाने स्वप्रभुसमुचितगौरवपूजार्हमासनम-नासाद्य कार्यवशेन भूमावेवोपविष्टः प्रागल्भ्यगाम्भीर्येणैवं ब्रूते यथास्मद्विधानां वसुधातल एव भुजगपतिभोगस्तम्भप्राग्भारनिष्कम्पे धरासने स्थानं युक्तं यस्मादिहैव मेरुरचलचक्रवर्ती समुपविष्टः सप्तमहाब्धयश्च तत्तुल्यता एव अस्माकमित्यौचित्य-मधिकरणपदसम्बद्धमेव ।

न तु यथा **परिमलस्य** -

तत्र स्थितं स्थितिमतां वर देव दैवाद्
भृत्येन ते चकितचित्तमियन्त्यहानि ।
उत्कम्पिनि स्तनतटे हरिणेक्षणानां
हारान् प्रवर्तयति यत्र भवत्प्रतापः ।।६५।।

अत्र त्वद्‌भृत्येन मया तत्र तस्मिन् देशे स्थितं यत्र भवत्प्रतापः कम्पतरलस्तनतटे हरिणदृशां हारान् प्रवर्तयतीति यदुक्तं तेन शौर्यशृङ्गार-गुणोत्कर्षस्तुतौ सर्वतो दिग्गमनाविच्छिन्नप्रसरः प्रतापः पारिमित्यं प्राप्तः । एकत्र परिच्छिन्ने देशे मया तत्र स्थितं यत्र त्वत्प्रतापस्तरुणीस्तनतटेषु हारतरलनं करोत्यन्यदेशे विलक्षणमुपलक्षणम् । सर्वगतश्चेत् प्रतापः तत् सर्वत्रैव मया स्थितमिति वक्तव्ये तत्रेत्येकदेशाभिधायि पदं नोपपद्यते । दस्युमात्रस्याप्येकदेशे जृम्भमाणप्रतापत्वात्। तदत्राधिकरणपदगतमनौचित्यमुपलभ्यते । तत्र तत्र मया स्थितं यत्र यत्र भवत्प्रताप इत्येव स्तुत्युचितं युक्तमुक्तं स्यात् ।

९. लिङ्गौचित्यम्

लिङ्गौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)उचितेनैव लिङ्गेन काव्यमायाति भव्यताम् ।
साम्राज्यसूचकेनेव शरीरं शुभलक्ष्मणा ।।२१।।

प्रस्तुतार्थोचितेन लिङ्गेन काव्यं भव्यतामुपयाति, राजलक्षणेनेव शरीरम्।
यथा मम **ललितरत्नमालायाम्** -

निद्रां न स्पृशति त्यजत्यपि धृतिं धत्ते स्थितिं न क्वचित्
दीर्घां वेत्ति कथां व्यथां न भजते सर्वात्मना निर्वृतिम् ।
तेनाराधयता गुणस्तव जपध्यानेन रत्नावलीं
निःसङ्गेन पराङ्गनापरिगतं नामापि नो सह्यते ।।६६।।

अत्र वत्सेश्वरस्य रत्नावलीविरहविधुरचेतसः स्मरावस्थासमुचितं विदूषकेण सुसङ्गतायै यदभिहितं निद्रां न स्पृशति, धृतिं त्यजति, स्थितिं न धत्ते, दीर्घां कथां व्यथामिव वेत्ति, निवृतिं न भजते, तां विना तेन तद्गुणजापिना तद्ध्याननित्येन जनसङ्गत्यागिनान्यासामङ्गनानां नाममात्रमपि न सह्यते । स्थितिधृतिकथानिर्वृतीनां स्त्रीलिङ्गाभिधानेन अङ्गनात्वाध्यारोपेण परमौचित्यं प्रतिपादितम् ।

न तु यथा मम **नीतिलतायाम्** -

वरुणरणसमर्था स्वर्गभङ्गैः कृतार्था
यमनियमनशक्ता मारुतोन्माथसक्ता ।
धनदनिधनसज्जा लज्जते मर्त्ययुद्धे
दहनदलनचण्डा मण्डली मद्भुजानाम् ।।६७।।

अत्र रावणः कपिनिकारामर्षविषमविकाराविष्कारोचितं ब्रूते । वरुणादिलोकपालविशालबलावलेपविप्लवकारिणी मर्त्यमात्रयुद्धे लज्जते प्रचण्डा मद्भुजमण्डली इति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशस्त्रैलोक्यविजयोर्जितस्य प्रतापस्य कठोरतामपहरन् अनौचित्यं सूचयति ।

१०. वचनौचित्यम्

वचनौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)उचितैरेव वचनैः काव्यमायाति चारुताम् ।
अदैन्यधन्यमनसां वदनं विदुषामिव ।।२२।।

उचितैरेकवचनद्विवचनबहुवचनैः काव्यं चारुतामायाति । अदैन्योदारचेतसां विदुषामिव वदनमयाच्ञारुचिरौचित्यचारुभिर्वचोभिः ।

यथा मम **नीतिलतायाम्** -

त्रैलोक्याक्रमणैर्वराहविजयैर्निःसंख्यरत्नाप्तिभिः
प्रख्यातः स्वरसस्वयंवरशतैर्युद्धाब्धिमध्ये श्रियः ।
साश्चर्यैर्बलिबन्धनैश्च बहुभिर्नित्यं हसत्युत्थितः
पौलस्त्यः सकृदुद्यमश्रमवशाद् व्यासक्तनिद्रं हरिम् ।।६८।।

अत्र शुकसारणाभ्यां रघुपतेरग्रे दशग्रीवपराक्रमेऽभिधीयमाने यदुक्तं पौलस्त्यः शेषशायिनं हरिमेकवारोद्योगश्रमवशेन संसक्तालस्यनिद्रमेकत्रैलोक्याक्रमणैर्वराहविजयिनां सुभटानां जयैरनेकरत्नप्राप्तिभिः समरसमुद्रमध्ये बहुवारविहितैः श्रियः स्वयंवरशतैः बलिनां च लोकपालानां बन्धनैः प्रख्यातः सदोत्थितः सोत्साहः सततं हसति इति बहुवचनैः एव हरिवैलक्षण्यलक्षणमुपचितमौचित्यमुदञ्चितम् । न तु यथा **मातृगुप्तस्य**-

नायं निशामुखसरोरुहराजहंसः
कीरीकपोलतलकान्ततनुः शशाङ्कः ।
आभाति नाथ तदिदं दिवि दुग्धसिन्धु-
डिण्डीरपिण्डपरिपाण्डु यशस्त्वदीयम् ।।६९।।

अत्र नायं शशी, त्वदीयमिदं दुग्धाब्धिफेनपिण्डपाण्डुरं यश इति यदभिहितं तदविच्छिन्नप्रसराणां यशसां बहुवचनेन वर्णनायां समुचितायामेकवचनोपन्यासः चन्द्रबिम्बाकारेण पिण्डमात्रपरिच्छिन्नतया सङ्कोचरूपमनौचित्यमुद्भावयति ।

११. विशेषणौचित्यम् -

विशेषणौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०) विशेषणैः समुचितैर्विशेष्योऽर्थः प्रकाशते ।
गुणाधिकैर्गुणोदारः सुहृद्भिरिव सज्जनः ।।२३।।

काव्ये विशेष्योऽर्थः समुचितैरेव विशेषणैः शोभां लभते । गुणोदारः साधुर्यथाभ्यधिकगुणैः सुहृद्भिः ।

यथा मम **मुनिमतमीमांसायाम्** -

चैत्रे सूत्रितयौवनान्युपवनान्यामोदिनी पद्मिनी
ज्योत्स्नाप्रावरणानि रत्नवलभीहर्म्याणि रम्याः स्त्रियः ।
सर्वं चारुतरं न कस्य दयितं यस्मिंस्तु तद् भुज्यते
तन् मृन्निर्मितमामभाजनमिव क्षिप्रक्षयं जीवितम् ।।७०।।

अत्र युधिष्ठिरस्यासादितमहाविभूतेः मयनिर्मितमणिमयसभाभिमानिनो विभवप्रभावे वर्ण्यमाने सकलभावाभावस्वरूपाभाववादोपदेशिनो महामुनेराशयविचारावसरे यदुक्तं कुसुमसमयसमुपचितयौवनान्युपवनानि, मकरन्दामोदसुन्दरारविन्दीनि, ज्योत्स्नापटप्रावृतानि रत्नवलभीहर्म्याणि, रमणीया रमण्यश्चेति

सर्वमेतच् चारुतरं सर्वस्याभिमतम् । किं तु यस्मिन् भुज्यते तज्जीवितमाममृत्पात्रनि:सारं क्षिप्रक्षयमिति तद्शिष्यपदोत्कर्षकारिविशेषणपदोदितसौन्दर्येण पर्यन्तनि:सारतानिर्वेदसंवादि स्फुरदौचित्यमातनोति ।

न तु यथा **भट्टलट्टनस्य**-

ग्रीष्मं द्विषन्तु जलदागममर्थयन्तां
ते सङ्कटप्रकृतयो विकटास्तडागाः ।
अब्धेस्तु मुग्धशफरीचटुलाचलेन्द्र-
निष्कम्पकुक्षिपयसो द्वयमप्यचिन्त्यम् ।।७१।।

अत्र ग्रीष्मं द्विषन्तु, मेघागमं सङ्कटस्वभावा विकटा विस्तीर्णाश्च तटाका: प्रार्थयन्ताम्, महाब्धेस्तु बालशफरीलोलाचलेन्द्रनिश्चलकुक्षिपयसो ग्रीष्मघनागमौ अप्यगणनीयौ इति यदुक्तम्, तत्र तडागविशेषणयो: संकटविकटपदयो: परस्परविरुद्धार्थयो: अनौचित्यं स्पष्टमवभासते । सङ्कटस्वभावस्य हि विकटत्वं विस्तीर्णत्वं नोपपद्यते । अथ स्वभावे संकटत्वमाकारे विपुलत्वं तदपि तटाकस्य निश्चेतनस्य स्वभावाभावाद् अनुपपन्नमेव ।

१२. उपसर्गौचित्यम् -

उपसर्गौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)योग्योपसर्गसंसर्गैर्निरर्गलगुणोचिता ।
सूक्तिर्विवर्धते सम्पत् सन्मार्गगमनैरिव ।।२४।।

उचितै: प्रादिभिरुपसर्गै: सूक्तिरुन्नतिमासादयति । विभूतिरिव सन्मार्गगमनै:।

यथा मम **मुनिमतमीमांसायाम्** -

आचारं भजते त्यजत्यपि मदं वैराग्यमालम्बते
कर्तुं वाञ्छति सङ्गभङ्गगलितोत्तुङ्गाभिमानं तपः ।
दैवन्यस्तविपर्ययैः सुखशिखाभ्रष्टः प्रणष्टो जनः
प्रायस्तापविलीनलोहसदृशीमायाति कर्मण्यताम् ।।७२।।

अत्र दुर्योधनस्य घोषयात्रायां गन्धर्वबन्धपराभवभग्नाभिमानस्य प्राज्यसाम्राज्यमुत्सृज्य तप:प्रयत्नाभिनिविष्टस्य दुर्ग्रहे वर्ण्यमाने यदुक्तं, सर्वो जन: सुखभ्रष्ट: प्रणष्टविभव: सदाचारं भजते, मदं त्यजति, वैराग्यमाश्रयति, सङ्गभङ्गेन विगलितोत्तुङ्गाभिमानं तप: कर्तुं वाञ्छति, प्रायो बाहुल्येन तापविगलितलोहपिण्डसदृशीं कर्मण्यतामायाति, अत्रोत्पूर्वतया सोपसर्गस्य तुङ्गशब्दस्य स्वभावोन्नति: द्विगुणतामुपयाता दुर्गदाभिमानार्थौचित्यमुच्चै: करोति ।

न तु यथा **कुमारदासस्य**-(जा.ह.)

अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ।।७३।।

अत्र अभिनवानङ्गसंगमगाढमालिङ्गननिश्चलाङ्गच्छन्नाङ्गनाप्रबोधने सख्या यदुक्तं वल्लभं मुञ्च प्रभातसन्ध्यायाम् अरुणकिरणोद्गमो वर्तते, कुक्कुटाश्च संप्रवदन्ति इति, तत्र संप्रोपसर्गशून्यशब्दापूरणमात्रेण निरर्थक-त्वादनुचितमेव ।

१३. निपातौचित्यम् -

निपातौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)उचितस्थानविन्यस्तैर्निपातैरर्थसङ्गतिः ।
उपादेयैर्भवत्येव सचिवैरिव निश्चला ।।२५।।

उपादेयैश्चादिभिर्निपातैरुचितपदविनिवेशितैः काव्यस्य अर्थसङ्गतिर-संदिग्धा सत्सहायैरिव भवति ।

यथा मम **मुनिमतमीमांसायाम्** -

सर्वे स्वर्गसुखार्थिनः क्रतुशतैः प्राज्यैर्यजन्ते जडा-
स्तेषां नाकपुरे प्रयाति विपुलः कालः क्षणार्धं च तत् ।
क्षीणे पुण्यधने स्थितिर्न तु यथा वेश्यागृहे कामिनां
तस्मान् मोक्षसुखं समाश्रयत भोः सत्यं च नित्यं च यत् ।।७४।।

अत्र स्वर्गसुखस्य वेश्याभोगवदवसानविरसचपलतायां प्रतिपादितायां निश्चलमोक्षसुखस्य निःसन्देहनिश्चिता प्रतिपत्तिः निपातपदोपबृंहिता वाक्यार्थौचित्यं जनयति ।

न तु यथा **श्रीचक्रस्य** -

देवो जानाति सर्वं यदपि च तदपि ब्रूमहे नीतिनिष्ठं
सार्धं सन्धाय जालान्तरधरणिभुजा निर्वृतो बान्धवेन ।
म्लेच्छानुच्छिन्धि भिन्धि प्रतिदिनमयशो रुन्धि विश्वं यशोभिः
सोदन्वन्मेखलायां परिकलय करं किं च विश्वम्भरायाम् ।।७५।।

अत्र क्षितिपतिस्तुतिप्रस्तावे 'देवो जानाति सर्वं यदपि च तदपि' इति यदुक्तं तत्र पूर्वापरपदयोरसंबद्धत्वेन निरर्थक एव निरुपयोगश्चकारः प्रततोत्सव-बहुजनभोजनपङ्क्तौ अपरिज्ञातः स्वयमेव मध्ये समुपविष्टः पश्चादभिव्यक्तः परं लज्जादुर्मना इवानौचित्यं प्रतनोति ।

१४. कालौचित्यम् -

कालौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)कालौचित्येन यात्येव वाक्यमर्थेन चारुताम् ।
जनावर्जनरम्येण वेषेणेव सतां वपुः ।।२६।।

कालकृतौचित्ययुक्तेनार्थेन वाक्यं चारुतामेति वेषपरिग्रहेणेव कालयोग्येन सतामवसरज्ञानां वपुः ।

यथा मम **मुनिमतमीमांसायाम्** -

योऽभूद् गोपशिशुः पयोदधिशिरश्चौरः करीषङ्कष-
स्तस्यैवाद्य जगत्पते खगपते शौरे मुरारे हरे ।
श्रीवत्साङ्क जडैरिति स्तुतिपदैः कर्णौ नृणां पूरितौ
ही कालस्य विपर्ययप्रणयिनी पाकक्रियाश्चर्यभूः ।।७६।।

अत्र अमर्षविषविषमाविष्कारमुमूर्षुणा शिशुपालेन अभिधीयमाने यत् किल गोपालबालः पयोदधिशिरश्चौरः करीषंकषोऽभूत् तस्यैवाद्य जगन्नाथादिभिः स्तुतिपदैर्नृणां कर्णौ पूरितौ, ही बत, कालस्य विपर्ययकारिणी पाकक्रियाश्चर्यभूमिः इति । तत्राभूद् इतिभूतकालेन आश्चर्यपरिपोषरुचिरमारब्धाधि-क्षेपलक्षणं वाक्यौचित्यं कृतम् ।

यथा वा **मालवकुवलयस्य** -

च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमैरलसा द्रुमा
मनसि च गिरं गृह्णन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः ।
अथ च सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो
न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ।।७७।।

अत्र शिशुतरवसन्तकान्तोपवननवरसोल्लाससूच्यमानमनसिजोत्कण्ठा-वर्णनायाम् ऋतुसन्धिसमुचिताः कुन्दाः कुसुमावसानशून्यतनवः, किंशुकाशोकाः कलिकोद्गमभरालसाः, मनसि कोकिलाः कलकूजितानि अनुसंदधति, रवेर्मरीचयः शीतोल्लासमथ च निवारयन्ति न च सन्तापदायिनीं प्रौढतामालम्बन्ते, इत्युक्ते वर्तमानकालपदेषु एव हृदयसंवादसुन्दरमौचित्यं किमप्यामोदते ।

यथा वा **भट्टभल्लटस्य**-(भ.श.९७)

मृत्योरास्यमिवाततं धनुरिदं मूर्च्छद्विषाश्लेषवः
शिक्षा सा विजितार्जुना प्रतिलयं सर्वाङ्गलग्ना गतिः ।
अन्तः क्रौर्यमहो शठस्य मधुरं हा हारि गीतं मुखे
व्याधस्यास्य यथा भविष्यति तथा मन्ये वनं निर्मृगम् ।।७८।।

अत्र लुब्धकस्य धनुःसायकशिक्षागतिक्रौर्यगीतानि तथा यथा वनं निर्मृगं भविष्यति इति भविष्यत्कालः प्रकृतार्थपरिपोषेण हृदयसंवादौचित्यमादधाति ।

न तु यथा **वराहमिहिरस्य-**

क्षीणश्चन्द्रो विशति तरणेर्मण्डलं मासि मासि
लब्ध्वा काञ्चित् पुनरपि कलां दूरदूरानुवर्ती ।
संपूर्णश्चेत् कथमपि तदा स्पर्धयोदेति भानो-
र्नो दौर्जन्याद् विरमति जडो नापि दैन्याद् व्यरंसीत् ।।७९।।

अत्र रवेर्मण्डलं क्षीणः शशी प्रतिमासं प्रविशति ततः काञ्चिदाप्यायिकां कलां प्राप्य दूरे दूरे भवति । परिपूर्णश्च तस्यैव स्पर्धयाभ्युदेति । दौर्जन्यान् न विरमति न च दैन्याद् व्यरंसीत् इति एतौ 'विरमति' 'व्यरंसीत्' इति परस्परासङ्गतं कालपदद्वयं चन्द्रस्य सदृशयोः दौर्जन्यदैन्ययोः सर्वकालमभि-निर्वृत्तयोः यदुपन्यस्तं तत्र व्यरंसीद् इति विरुद्धार्थत्वाद् अनुचितमेव ।

१५. देशौचित्यम् -

देशौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)देशौचित्येन काव्यार्थः ससंवादेन शोभते ।
परं परिचयाशंसी व्यवहारः सतामिव ।।२७।।

देशविषयौचित्येन हृदयसंवादिना काव्यार्थः सतां व्यवहार इव परिचयसूचकः शोभते ।

यथा **भट्टभवभूतेः**-(उ.रा.२.२७)

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ।।८०।।

अत्र बहुभिः वर्षसहस्रैरतिक्रान्तैः शम्बूकवधप्रसङ्गेन दण्डकारण्यं रामः पूर्वपरिचितं पुनः प्रविष्टः समन्तादवलोक्य एवं ब्रूते-'पुरा यत्र नदीनां प्रवाहस्तत्रेदानीं तटम्, वृक्षाणां घनविरलत्वे विपर्ययश्चिराद् दृष्टं वनमिदम-पूर्वमिव मन्ये, पर्वतसंनिवेशस्तु तदेवैतद् इति बुद्धिं स्थिरीकरोति' इत्युक्ते चिरकालविपर्यय-परिवृत्तसंस्थानकाननवर्णनया हृदयसंवादी देशस्वभावः परमौचित्यम् उद्योतयति।

न तु यथा **राजशेखरस्य-**

कर्णाटी-दशनाङ्कितः शितमहाराष्ट्रीकटाक्षाहतः
प्रौढान्ध्रीस्तनपीडितः प्रणयिनीभ्रूभङ्गवित्रासितः ।
लाटीबाहुविवेष्टितश्च मलयस्त्रीतर्जनीतर्जितः
सोऽयं संप्रति राजशेखरकविर्वाराणसीं वाञ्छति ।।८१।।

अत्र कर्णाटमहाराष्ट्रान्ध्रलाटमलयललनासंभोगसुभगः कालेन गलितरागमोहः संप्रति राजशेखरकविः वाराणसीं गन्तुमिच्छति इत्युक्ते शृङ्गाररसतरङ्गितवराङ्गनाप्रसङ्गेऽनङ्गनिरर्गलदक्षिणापथदेशोद्देशमध्ये प्रणयिनीभ्रूभङ्गवित्रासित इति देशोपलक्षणविरहितकेवलप्रणयिनीपदेन देशौचित्यमुपचितमप्यनुचिततां नीतम्।

१६. कुलौचित्यम् -

कुलौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)कुलोपचितमौचित्यं विशेषोत्कर्षकारणम्।
काव्यस्य पुरुषस्येव प्रियं प्रायः सचेतसाम् ।।२८।।

पुरुषस्येव काव्यस्य कुलोन्नतमौचित्यं सविशेषोत्कर्षजनकं प्रायेण बाहुल्येन सहृदयानामभिमतम् ।

यथा **कालिदासस्य**-(रघु.३.७०)

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ।।८२।।

अत्र 'अथ स राजा वृद्धस्तरुणाय सूनवे राज्यं प्रतिपाद्य तया देव्या सह तपोवनं भेजे । विरक्तचेतसामिक्ष्वाकूणामन्ते हि कुलव्रतमिदमेव' इति उक्ते भूतवर्तमानभाविनां तद्वश्यानामौचित्यमुन्मीलितम् ।

न तु यथा **यशोवर्मदेवस्य**-

उत्पत्तिर्भण्डकुले यदभीष्टं तत्पदं समाक्रान्तम् ।
भोगास्तथापि दैवात् सकृदपि भोक्तुं न लभ्यन्ते ।।८३।।

अत्र ममोत्पत्तिर्भण्डकुले समीहितपदाक्रमणं च निष्पन्नं तथापि दैवार्पितप्रियाविप्रयोगाद् भोगा भोक्तुं न लभ्यन्ते इत्यभिहिते स्वसंवेद्यमेव भण्डकुलमन्यत्राप्रसिद्धं स्वयमेव निर्दिश्यमानम् उत्कर्षविशेषणविरहितकेवलपदोपादानेन निरर्थकतया निरौचित्यमेव । इक्ष्वाकुकुलस्य तु निर्विशेषणत्वमुपपद्यत एव त्रिभुवनप्रसिद्धौचित्यचरित्रत्वात् ।

१७. व्रतौचित्यम् -

व्रतौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)काव्यार्थः साधुवादार्हः सद्व्रतौचित्यगौरवात् ।
सन्तोषनिर्भरं भक्त्या करोति जनमानसम् ।।२९।।

काव्यार्थः समुचितव्रतगौरवात् साधुवादयोग्यः सन्तोषपूर्णं जनमनः करोति। भक्तिः विच्छित्तिः ।

यथा मम **मुक्तावलीकाव्ये-**

अत्र वल्कलजुषः पलाशिनः पुष्परेणुभरभस्मभूषिताः ।
लोलभृङ्गवलयाक्षमालिकास्तापसा इव विभान्ति पादपाः ।।८४।।

अत्र तपोधनोचितव्रतव्यञ्जकवल्कलभस्माक्षसूत्रप्रणयिपादपवर्णनायाम् अचेतनानामपि शमसमयविमलचित्तवृत्तिः औचित्यमुपजनयति ।

न तु यथा **दीपकस्य-**

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीकपाली-
मादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठम् ।
द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणी सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ।।८५।।

अत्र वैराग्यनिरर्गलवर्णनायां भिक्षाकपालीमादाय क्षुत्क्षामः कुक्षिपूरणाय प्रवृत्तो मानी वरं द्वारं द्वारं यष्टिनिविष्टपाणिः परिभ्रान्तो न पुनरनिशं तुल्यकुल्येषु दीन इत्युक्ते सहजप्रशमविमलमानसविश्रान्तिसन्तोषमुत्सृज्य तुल्यकुल्यद्वेषविजिगीषापरमेव वाक्यं भृशमनौचित्यमुद्भावयति । वरमेतत् तीव्रव्रतकष्टं न तु स्वजनदैन्ययाचनमिति संसारग्रन्थिबन्धाभिमानोपन्यासः ।

१८. तत्त्वौचित्यम् -

तत्त्वौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)काव्यं हृदयसंवादि सत्यप्रत्ययनिश्चयात् ।
तत्त्वोचिताभिधानेन यात्युपादेयतां कवेः ।।३०।।

तत्त्वोचिताख्यानेन कवेः सूक्तं सत्यप्रत्ययस्थैर्यात् संवादि गृह्यतां याति।

यथा मम **बौद्धावदानलतिकायाम् -**

दिवि भुवि फणिलोके शैशवे यौवने वा
जरसि निधनकाले गर्भशय्याश्रये वा ।
सहगमनसहिष्णोः सर्वथा देहभाजां
न हि भवति विनाशः कर्मणः प्राक्तनस्य ।।८६।।

अत्र प्राक्तनस्य कर्मणः त्रैलोक्ये शैशवयौवनवृद्धत्वावस्थासु देहिनां सहगमने समर्थत्वात् न विनाशोऽस्ति इत्युक्ते निःसंशयसकलजनहृदयसंवादितत्त्वाख्यानमौचित्यं ख्यापयति ।

न तु यथा **माघस्य-**

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ।
न विद्यया केनचिदुद्धृतं कुलं हिरण्यमेवार्जय निष्फलाः कलाः ।।८७।।

अत्र आर्यार्थार्थितापरत्वेन धनमेवार्जय, क्षुधितैर्व्याकरणं न भुज्यते, न काव्यरसः पिपासितैः पीयते, न च विद्यया कुलं केनचिद् उद्धृतम् इत्युक्ते सर्वमेतद् दारिद्र्यदैन्यविद्रुतधैर्यकातरतया तत्त्वविरहितं विपरीतमुन्यस्तमनौचित्यं सुव्यक्तमेव । विद्यानामेव सर्वसंपत्प्रसविनीनां कुलोद्धरणक्षमत्वं नान्यस्य।

१९. सत्त्वौचित्यम् -

सत्त्वौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)चमत्कारं करोत्येव वचः सत्त्वोचितं कवेः ।
विचाररुचिरोदारचरितं सुमतेरिव ।।३१।।

सत्त्वोचितं कवेर्वचश्चमत्कारं करोति सुमतेरिव विचार्यमाणं रुचिरमुदारचरितम्।

यथा मम **चित्रभारते** नाटके-

नदीवृन्दोद्दामप्रसरसलिलापूरिततनुः
स्फुरत्स्फीतज्वालानिबिडवडवाग्निक्षतजलः ।
न दर्पं नो दैन्यं स्पृशति बहुसत्त्वः पतिरपा-
मवस्थानां भेदाद् भवति विकृतिर्नैव महताम् ।।८८।।

अत्र पयोधिव्यपदेशेन युधिष्ठिरस्य सत्त्वोत्कर्षेऽभिधीयमाने सरित्पूर-प्रवर्धिततनुर्वडवाग्निनिष्पीतश्च नोत्सेकं न सङ्कोचम् अब्धिर्विपुलसत्त्वः स्पृशति। न ह्यवस्थानां भेदाद् महाशयानां विकारो भवति इत्युक्ते गम्भीरधीरा सत्त्व-वृत्तिरौचित्यमातनोति ।

न तु यथा **भट्टेन्दुराजस्य**-

आश्चर्यं वडवानलः स भगवानाश्चर्यमम्भोनिधि-
र्यत्कर्मातिशयं विचिन्त्य मनसः कम्पः समुत्पद्यते ।
एकस्याशयघस्मरस्य पिबतस्तृप्तिर्न जाता जलै-
रन्यस्यापि महात्मनो न वपुषि स्वल्पोऽपि जातः श्रमः ।।८९।।

अत्र वडवानलसमुद्रयोः सत्त्वमहत्त्वे वक्ष्यमाणे नातिविपुलाशयत्वाद् एकस्य पिबतः पयोभिः तृप्तिर्न जाता, द्वितीयस्य तदुपजीव्यमानस्य न मनागपि खेदः, तदेतदुभयमाश्चर्यमित्युक्ते निःसन्तोषतया सततया च कस्य न वडवाग्नेः लज्जा । न च जलनिधेराश्रितैकार्थिपूरणसामर्थ्यमित्यसत्त्वे सत्त्वस्तुतिः अनौचित्यमावहति ।

२०. अभिप्रायौचित्यम् -

अभिप्रायौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)अकदर्थनया सूक्तमभिप्रायसमर्पकम् ।
चित्तमावर्जयत्येव सतां स्वस्थमिवार्जवम् ।।३२।।

अक्लेशेन अभिप्रायसमर्पकं काव्यं हृदयमावर्जयति सज्जनानां निर्मलमार्जवम् इव ।

यथा **दीपकस्य**-

श्येनाङ्घ्रिग्रहदारितोत्तरकरो ज्याङ्कप्रकोष्ठान्तर-
श्वाताम्राधरपाणिपादनयनप्रान्तः पृथूरःस्थलः ।
मन्येऽयं द्विजमध्यगो नृपसुतः कोऽप्यम्ब निःशम्बलः
पुत्र्येवं यदि कोष्ठमेतु सुकृतैः प्राप्तो विशेषातिथिः ।।९०।।

अत्र स्वैररमणी रमणीयं दिनावसाने युवानं पथिकमालोक्य अभिप्रायसूचकं जननीमेवं ब्रूते । यदसौ राजपुत्राकृतिः श्येनग्रहनाराचपरिचयोचितः सायंसमये प्राप्तः इत्युक्ते मात्रापि अभिप्रायपूरकमभिहितम् । पुत्रि यद्येवं तत्कोष्ठाङ्कं प्रविशतु सुकृतैर्विशेषोऽतिथिः प्राप्तः पूज्यः इत्येतेन स्फुटाभिप्रायसूचकम् औचित्यमुपचितम् आचकास्ति ।

न तु यथा अस्यैव-

अयि विरहविचित्ते! भर्तुरर्थे तथार्ता
सपदि निपतिता त्वं पादयोश्चण्डिकायाः ।
स्वयमुपहितधूपस्थालकच्छत्रशृङ्गो-
द्दलितमपि ललाटं येन नैवाललक्षे ।।९१।।

अत्र विनयवत्याः सुचिरात् पत्यावागते ललाटनखोल्लेखापह्नववचने सख्या समुपदिश्यमाने, हे विरहोन्मत्ते भर्तुरर्थे चण्डिकापादपतने स्वयं स्थापितधूपस्थालकोटिक्षतमपि न लक्षितं भवत्या ललाटमित्युक्तौ स्वैरापह्नवशिक्षामात्रमेव उपलक्ष्यते । न तु तस्याः सख्याः वा कश्चिदभिप्रायविशेषः ।

२१. स्वभावौचित्यम् -

स्वभावौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)स्वभावौचित्यमाभाति सूक्तीनां चारु भूषणम् ।
अकृत्रिममसामान्यं लावण्यमिव योषिताम् ।।३३।।

स्वभावोचितत्वं कविवाचामाभरणमाभाति अकृत्रिममनन्यसामान्यं लावण्यमिव ललनानाम् ।

यथा मम **मुनिमतमीमांसायाम्** -

कर्णोत्तालितकुन्तलान्तनिपतत्तोयक्षणासङ्गिना
हारेणेव वृतस्तनी पुलकिता शीतेन सीत्कारिणी ।

निर्धौताञ्जनशोणकोणनयना स्नानावसानेऽङ्गना
प्रस्यन्दत्कबरीभरा न कुरुते कस्य स्पृहार्द्रं मनः ।।९२।।

अत्र व्याससूनोः शुकस्य गाढवैराग्यनिःसङ्गस्य गगनगङ्गातीरे स्नानोत्तीर्णाः त्रिदशयोषितो विवसनाः तद्दर्शननिःसङ्कोचाः पश्यतः प्रशमविमलमनसः स्मरव्यतिकरनिर्विकारतायां प्रतिपाद्यमानायां कर्णमूलोत्क्षिप्तालकपर्यन्तनिपतत्तोयकणसन्तानेन स्तनयोः कृतमुहूर्तहारविभ्रमा शीतेन, रोमाञ्चसीत्कारिणी, धौताञ्जनारुणनयनान्ता, प्रस्रवन्मुक्तकेशकलापा, स्नानोत्तीर्णा तरुणी कस्य स्पृहार्द्रं न मनः करोति इत्युक्ते स्वयमार्द्रस्वभावः परमप्यार्द्री-करोति इत्युचितमेतत् । न तु यथा मम तत्रैव-

भक्तिः कातरतां क्षमा सभयतां पूज्यस्तुतिर्दीनतां
धैर्यं दारुणतां मतिः कुटिलतां विद्याबलं क्षीबताम् ।
ध्यानं वञ्चकतां तपः कुहकतां शीलव्रतं षण्ढतां
पैशुन्यव्रतिनां गिरां किमिव वा नायाति दोषार्द्रताम् ।।९३।।

अत्र पिशुनस्वभावे वर्ण्यमाने भक्त्यादीनां गुणानां वैपरीत्ये प्रतिपादिते पिशुनानां वचसां किं वा दोषार्द्रतां नायाति इत्यभिहिते स्वयमनार्द्रस्वभावस्य परार्द्रीकरणमनुचितमेव ।

२२. सारसङ्ग्रहौचित्यम् -

सारसङ्ग्रहौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)सारसङ्ग्रहवाक्येन काव्यार्थः फलनिश्चितः ।
अदीर्घसूत्रव्यापार इव कस्य न संमतः ।।३४।।

सारसङ्ग्रहवाक्येन काव्यार्थः सुनिश्चितफलः शीघ्रकारिण इव व्यापारः कस्य नाभिमतः ।

यथा मम **मुनिमतमीमांसायाम्** -

विविधगहनगर्भग्रन्थसंभारभारै-
र्मुनिभिरभिनिविष्टैस्तत्त्वमुक्तं न किञ्चित् ।
कृतरुचिरविचारं सारमेतन् महर्षे-
रहमिति भवभूमिर्नाहमित्येव मोक्षः ।।९४।।

अत्र भगवद्गीतार्थविचारे सारसङ्ग्रहोऽभिहितः, यत् किल मुनिभिरनेकभेदभिन्नशास्त्रजडैरभिनिविष्टमतिभिस्तत्त्वमुपादेयं न किञ्चित् कथितम् । भगवतो महर्षेर्व्यासस्य सुमतेर्विमलविचारोत्तीर्णं निश्चितमेतदेव, यदहङ्कारः संसारमूलभूमिः, ममतापरित्याग एव मोक्ष इति तत्संक्षेपेण भवक्षयोपदेशः प्रकृतार्थस्य परमौचित्यं पुष्णाति ।

न तु यथा **परिव्राजकस्य-**

तपो न तप्तं वयमेव तप्ता भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ताः ।
जरा न जीर्णा वयमेव जीर्णास्तृष्णा न याता वयमेव याताः ।।९५।।

अत्र वयमेव तप्ता भुक्ता जीर्णा याता इत्युक्ते निःसाराचारुत्वाद् अपर्यवसितो वाक्यार्थः फलशून्यतया सारसङ्ग्रहोचितं न किञ्चित् प्रतिपादयति।

२३. प्रतिभौचित्यम् -

प्रतिभौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)प्रतिभाभरणं काव्यमुचितं शोभते कवेः ।
निर्मलं सुगुणस्येव कुलं भूतिविभूषितम् ।।३५।।

प्रतिभालङ्कृतं कवेः काव्यमुचितं गुणवतः कुलमिव विमलं लक्ष्म्या प्रकाशितं शोभते ।

यथा मम **लावण्यवत्याम् -**

अदय दशसि किं त्वं बिम्बबुद्ध्याधरं मे
भव चपल निराशः पक्वजम्बूफलानाम् ।
इति दयितमवेत्य द्वारदेशाप्तमन्या
निगदति शुकमुच्चैः कान्तदन्तक्षतौष्ठी ।।९६।।

अत्र कयापि द्वारदेशाप्तं प्रियं ज्ञात्वा अन्यकामुकदशनखण्डितौष्ठ्या संप्रति तदागमनानभिज्ञयेव शुकमुद्दिश्य यदुक्तं, निर्दय किं त्वं बिम्बफल-लोभादधरं मम विदारयसि, पक्वानां जम्बूफलानामिदानीं चपल निराशो भव, कुपिता तुभ्यं नो दास्यामि इति, तेनोच्चैः प्रत्यायनापह्नवनवोन्मेषप्रज्ञा-चातुर्यचारुवचनमौचित्यचमत्कारं करोति ।

यदाह भट्टतौतः-'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति ।

न तु यथा मम तत्रैव-

निर्याते दयिते गृहे विशयने निर्माल्यमाल्ये हृते
प्राप्ते प्रातरसह्यरागिणि परे वारावहारेऽन्यया ।
द्वारालीनविलोचना व्यसनिनी सुप्ताहमेकाकिनी-
त्युक्त्वा नीविविकर्षणः स चरणाघातैरशोकीकृतः ।।९७।।

अत्र वेश्या व्यालग्नकामुकस्य वारावहारं विधाय, नवकामुकेन सह क्षपायां नीतायां, प्रभाते तस्मिन् निर्याते, शय्याकुसुमादिसंभोगलक्षणे निवारिते, वारवञ्चनकुपिते गाढानुरागग्रहग्रस्तमतौ पूर्वकामुके प्राप्ते, त्वदालोकनकाङ्क्षिणी व्यसनिनी द्वारन्यस्तनयना अहमेकाकिनी सुप्ता इति प्रत्यायनावचनविलीन-

मन्युः सरभससरसनीविकर्षणोद्यताकृतिः कृतेर्ष्याकोपया चरणनलिनप्रहारैः अशोकीकृतः, शङ्काशल्योन्मूलनात् निःशोकः संपादितः, सन्ततपुलकाङ्कुरत्वाद् अशोकतरुतुल्यतां नीतः इति वा वाक्यार्थः । केवलासत्यविप्रलम्भप्रागल्भ्यमात्रमेव गणिकाया गाढरागमूलतां च प्रतिपादयति । न तु प्रतिभोद्भूतामौचित्यकणिकां सूचयति ।

२४. अवस्थौचित्यम् -

अवस्थौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)अवस्थोचितमाधत्ते काव्यं जगति पूज्यताम् ।
विचार्यमाणरुचिरं कर्तव्यमिव धीमताम् ।।३६।।

अवस्थोचिततया काव्यं जगति श्लाघ्यतामायाति मतिमतामिव कृत्यं विचारनिर्घर्षरुचिरम् ।

यथा मम **लावण्यवत्याम् -**

मुक्तः कन्दुकविभ्रमस्तरलता त्यक्तैव बाल्योचिता
मौग्ध्यं निर्धुतमाश्रिता गजगतिर्भ्रूलास्यमभ्यस्यते ।
यन्नर्मोर्मिषु निर्मितं मृगदृशा वैदग्ध्यदिव्यं वच-
स्तद् विद्मः सुभगाभिमानलटभाभावे निबद्धो भरः ।।९८।।

अत्र यदुक्तं कन्दुकक्रीडा त्यक्ता, बालचापल्यं परिहृतं, मौग्ध्यं निरस्तं, गजगतिरङ्गीकृता, भ्रूलतालास्याभ्यासः क्रियते, नर्मोर्मिषु वचनवैचित्र्यमासूत्रितं, तेन जानीमहे शैशवावस्थां समुत्सृजन्त्या यौवनमाश्रयन्त्या प्रौढतामनारूढयापि नवसंभोगगौरवगर्भेण सुभगाभिमानेन लटभाभावे बालया भरो निबद्ध इत्यभिहिते स्फुटमृदुसम्बद्धायां वयोवस्थामध्यसन्धिवर्णनायामौचित्यं स्फुरदिवावभासते ।

न तु यथा **राजशेखरस्य**-(बा.रा.४.१)

ज्यायान् धन्वी नवधृतधनुस्ताम्रहस्तोदरेण
क्षत्रक्षोदव्यतिकरपटुस्ताटकाताडकेन ।
कर्णाभ्यर्णस्फुरितपलितः क्षीरकण्ठेन सार्धं
योद्धुं वाञ्छन् न कथममुना लज्जते जामदग्न्यः ।।९९।।

अत्र भार्गवः स्थविरावस्थास्थितः स्थिरतरपराक्रमकर्कशप्रौढो धनुर्धरः शिशुना रामेण धनुर्ग्रहणारुणितकोमलकरकमलतलेन, क्षत्रियक्षयसंरम्भप्रगल्भः ताटकाताडकेन, स्फुरदाकर्णपलितः संभाव्यमानजननीस्तनक्षीरकण्ठेनामुना युयुत्सुः कथं न लज्जते इत्युक्ते पेशलतया राघवावस्थायां जामदग्न्यावस्थाविपरीतायां प्रतिपाद्यमानायां ताटकाताडकेन इति विरुद्धाधिवासोऽर्थः किमप्यनौचित्येन चेतसि सङ्कोचमादधाति ।

२५. विचारौचित्यम् -

विचारौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)उचितेन विचारेण चारुतां यान्ति सूक्तयः ।
वेद्यतत्त्वावबोधेन विद्या इव मनीषिणाम् ।।३७।।

विचारौचित्येन सूक्तयश्चारुतां यान्ति ज्ञेयस्वरूपज्ञानेन विद्या इव विदुषाम्।

यथा मम **मुनिमतमीमांसायाम्** -

अश्वत्थामवधाभिधानसमये सत्यव्रतोत्साहिना
मिथ्या धर्मसुतेन जिह्मवचसा हस्तीति यद् व्याहृतम् ।
सा सत्यामृतरश्मिवैरमसमं संसूचयन्त्याः सदा
शङ्के पङ्कजसंश्रयेण मलिनारम्भा विजृम्भा श्रियः ।।१००।।

अत्र द्रोणनिधनाख्याने सत्यव्रतोत्साहवता धर्मतनयेनापि मिथ्या लघुवचसा कुञ्जर इति यदुक्तं सा सततं सत्यचन्द्रद्वेषं सूचयन्त्याः श्रियः शङ्के पङ्कजसंश्रयेण मलिनव्यापारा विजृम्भा इत्यभिहिते ससंवादलक्ष्मीस्वभावपरिभावनतया तत्त्वावबोधेन मूलविश्रान्त्या फलपर्यवसायी विचारः सहृदय-संवेद्यमौचित्यं व्यनक्ति ।

न तु यथा मम तत्रैव-

प्रम्लाने चिरकालवृत्तदयिताकेशाम्बराकर्षणे
क्रूरं राक्षसवैशसं यदि कृतं भीमेन दुःशासने ।
तत्कालक्षमिणा कुशाश्मपरुषारण्यप्रवासे चिरं
किं पीतं तत-तापमग्नमहिषस्वेदाम्बुपृक्तं पयः ।।१०१।।

अत्र भीमसेनचरिते विचार्यमाणे त्रयोदशवर्षपर्युषिते कृष्णाकेशाकर्षण-पराभवे भीमेन भीमं राक्षसकर्म दुःशासने यदि कृतं तत् सद्यःकृतार्द्रापराध-कालक्षमिणा सुचिरं दर्भसूचीविषमाश्मपरुषवनवासे किं ग्रीष्मतापनिमग्न-महिषस्वेदस्रुतिपृक्तं पयः पीतम् इत्यनुपपन्नकृत्ये अभिहिते कारणविचारा-भावात् निर्मूलोपालम्भमात्रमनौचित्यम् अनुबध्नाति ।

२६. नामौचित्यम् -

नामौचित्यं दर्शयितुमाह-

नाम्ना कर्मानुरूपेण ज्ञायते गुणदोषयोः ।
काव्यस्य पुरुषस्येव व्यक्तिः संवादपातिनी ।।३८।।

काव्यस्य कर्म औचित्यं, तेन नाम्ना पुरुषस्येव गुणदोषव्यक्तिः संवादिनी ज्ञायते ।

यथा **कालिदासस्य**-(वि.उ.२.६)

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारः
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।
किमुत मलयवातान्दोलितापाण्डुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ।।१०२।।

अत्र प्रारम्भ एव ममेदं मनः पञ्चबाणः सुदुर्लभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारः शकलीकरोति । किमुत लीलोद्यानसहकारैर्मलयानिलान्दोलितबालपल्लवैरङ्कुरेषु दर्शिततेषु इत्युक्ते मदनस्य पञ्चबाणाभिधानमुचितमेव ।

यथा बा मम **बौद्धावदानलतायाम्** -

तारुण्येन निपीतशैशवतया सानङ्गशृङ्गारिणी
तन्वङ्ग्या सकलाङ्गसङ्गमसखी भङ्ग्गिर्नवाङ्गीकृता ।
निःसंरम्भपराक्रमः पृथुतरारम्भाभियोगं विना
साम्राज्ये जगतां यया विजयते देवो विलासायुधः ।।१०३।।

अत्र यौवननिपीतशैशवतया तन्वङ्ग्यानङ्गशृारवती सर्वाङ्गसङ्गमसखी सा काप्यभिनवा भङ्गिरीकृता यया निष्प्रयत्नपराक्रमः प्रभूततरारम्भसंभारं विहाय, त्रिभूवनसाम्राज्ये जयति देवो विलासायुध इत्युक्ते कामस्य विलासायुध इति नामोपपन्नमेव । तन्वङ्गीभङ्ग्यैव सिद्धत्रैलोक्याधिपत्यविजिगीषायां काम-सायकादीनां नैरर्थक्यात् ।

न तु यथा **कालिदासस्य** -(कु.सं.३.७२)

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ।।१०४।।

अत्र पश्यतो भगवतः त्रिनेत्रस्य स्मरशरनिपातक्षोभे वर्ण्यमाने तन्निकार-कोपशमाय संहर संहर प्रभो क्रोधमिति यावद् वचः खे देवानां चरति, तावद् भवनेत्रोद्भवः स वह्निः मदनं भस्मराशिशेषमकार्षीद् इत्युक्ते संहारावसरे रुद्रस्य भवाभिधानमनुचितमेव ।

२७. आशीर्वचनौचित्यम् -

आशीर्वचनौचित्यं दर्शयितुमाह-

(का०)पूर्णार्थदातुः काव्यस्य सन्तोषितमनीषिणः ।
उचिताशीर्नृपस्येव भवत्यभ्युदयावहा ।।३९।।

संपूर्णार्थसमर्पकस्य सन्तोषितविदुषः काव्यस्य नृपतेरिवोचितम् आशीः-पदमभ्युदयावहं भवति ।

यथा **अस्मदुपाध्यायगङ्गकस्य** -

स कोऽपि प्रेमार्द्रः प्रणयपरिपाकप्रचलितो
विलासोऽक्ष्णां देयात् सुखमनुपमं वो मृगदृशाम् ।
यदाकूतं दृष्ट्वा पिदधति मुखं तूणविवरे
निरस्तव्यापारा भुवनजयिनः पञ्च विशिखाः ।।१०५।।

अत्र स कोऽप्यसामान्यप्रेमप्रणयविश्रान्तिप्रगल्भकुरङ्गदृशां निरुपमो नयनविलासः सुखं वो देयात्, यदभिप्रायमालोक्य भुवनविजयिनः कामस्य पञ्च सायकाः समाप्तव्यापाराः तूणीरविवरे लज्जयेव मुखं पिदधति इत्युक्ते सुखं वो देयाद् इत्याशीःपदम् उचितमेव, प्रियानयनविभ्रमस्य सुखार्पणयोग्य-त्वात् ।

यथा वा मम **वात्स्यायनसूत्रसारे**-

कामः कामं कमलवदनानेत्रपर्यन्तवासी
दासीभूतत्रिभुवनजनः प्रीतये जायतां वः ।
दग्धस्यापि त्रिपुररिपुणा सर्वलोकस्पृहार्हा
यस्याधिक्यं रुचिरतितरामञ्जनस्येव याता ।।१०६।।

अत्र कामः प्रीतये वो जायतां यस्य दग्धस्याप्यञ्जनस्य इव आधिक्यं रुचिर्याता इत्युक्ते, प्रीतये जायताम् इत्युचितं, कामस्य प्रीत्यात्मकत्वात् ।

न तु यथा **अमरुकस्य**-(अ.श.३)

आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुण्डलं
किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदाम्भसां सीकरैः ।
तन्वङ्ग्या सुतरां रतान्तसमये वक्त्रं रतिव्यत्यये
तत् त्वां पातु चिराय किं हरिहरस्कन्दादिभिर्दैवतैः ।।१०७।।

अत्र तन्व्या रतिव्यत्यये लोलालकं चलत्कुण्डलं स्वेदसलिलेन किञ्चिदुन्मृष्टतिलकं यद् मुखं तत् त्वां पातु, किं हरिहरस्कन्दादिभिर्दैवतैः इत्युक्ते पातु त्वामित्यनुचितम्, आनन्दयतु त्वामित्युचितं स्यात् । अन्येषु काव्याङ्गेषु अनयैव दिशा स्वयमौचित्यमुत्प्रेक्षणीयम् । तदुदाहरणानि आनन्त्यात् न प्रदर्शितानि इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

उपसंहारः

आसीत् प्रकाशेन्द्र इति प्रकाशः काश्मीरदेशे त्रिदशेश्वरश्रीः ।
अभूद् गृहे यस्य पवित्रसत्रमच्छिन्नमग्रासनमग्रजानाम् ।।१।।

यः श्रीस्वयंभूभवने विचित्रे लेप्यप्रतिष्ठापितमातृचक्रः ।
गोभूमिकृष्णाजिवेश्मदाता तत्रैव काले तनुमुत्ससर्ज ।।२।।

तस्यात्मजः सर्वमनीषिशिष्यः श्रीव्यासदासापरपुण्यनामा ।
क्षेमेन्द्र इत्यक्षयकाव्यकीर्तिश्चक्रे नवौ**चित्यविचारचर्चाम्** ।।३।।

श्रीरत्नसिंहे सुहृदि प्रयाते शार्वं पुरं श्रीविजयेशराज्ञि ।
तदात्मजस्योदयसिंहनाम्नः कृते कृतस्तेन गिरां विचारः ।।४।।

यस्यासिः परिवारकृत् त्रिभुवनप्रख्यातशीलश्रुतेः
सर्वस्यावनतेन येन नितरां प्राप्ता विशेषोन्नतिः ।
आशाः शीतलतां नयत्यविरतं यस्य प्रतापानल-
स्तस्य **श्रीमदनन्तराजनृपतेः** काले किलायं कृतः ।।५।।

इति श्रीप्रकाशेन्द्रात्मजव्यासदासापराख्यश्री**क्षेमेन्द्र**कृता
औचित्यविचारचर्चा समाप्ता ।

०००

परिशिष्टम् - १

औचित्यविचारचर्चायां

कारिकासूची

परिशिष्टम् - २

औचित्यविचारचर्चायाम्
उदाहरणसूची

अत्र वल्कलजुष	८४	क्षेमेन्द्रस्य मुक्तावलीकाव्ये	व्रतौचित्यम्
अथ स विषय व्या	८२	कालिदासस्य	कुलौचित्यम्
अदय दशसि किं	९६	क्षेमेन्द्रस्य लावण्यवत्याम्	प्रतिभौचित्यम्
अश्वत्थामवधा	१००	क्षेमे. मुनिमतमीमांसायाम्	विचारौचित्यम्
आचारं भजते	७२	क्षेमे. मुनिमतमीमांसायाम्	उपसर्गौचित्यम्
आसीत् प्रकाशेन्द्र	उ.सं.१		
इदमसुलभवस्तु	१०२	कालिदासस्य	नामौचित्यम्
इह निवसति	६४	कालिदासस्य कुन्तकेश्वरदौत्ये	अधिकरणौचित्यम्
उद्दमोत्कलिका	०८	श्रीहर्ष(वर्धन)स्य	रसौचित्यम्
एतस्माज्जलधेः	६२	मालवरुद्रस्य	अपादानौचित्यम्
कर्णोत्तालितकुन्त	९२	क्षेमे. मुनिमतमीमांसा	स्वभावौचित्यम्
कामः कामं कम	१०६	क्षेमे. वात्स्यायनसूत्रसारे	आशीर्वादौचित्यम्
कुसुमशनं	१४	क्षेम मुनिमतमीमांसा	शान्तौचित्वम्
कृष्णेनाम्ब गतेन	४१	चन्द्रकस्य	अद्भुतौचित्यम्
क्षीबस्ये	४७	क्षेमे. बौद्धावदानलतिका	बीभत्सशृङ्गारशोरङ्गाङ्गिभावः
क्षेमेन्द्रःकुन्तकस्यैव		सनातनस्य	
गाण्डीवस्तुवमा	४८	क्षेमे.मुनिमतमीमांसा	वीर करुणयोरङ्गाङ्गिभावः
चैत्रे सूत्रितयौ	७०	क्षेमे.मुनिमतमीमांसा	विशेषणौचित्यम्
च्युतसुमनसः कुन्दा	७७	मालवकुवलयस्य	कालौचित्यम्
जातं वंशे भुवन	०९	कालिदासस्य	प्रबन्धौचित्यम्
ज्याजिह्वया वल	११	भवभूतेः	प्रबन्धौचित्यम्
कण्ठे कृत्तावशेष		श्रीहर्ष(वर्धन)स्य	भयानकौचित्यम्
गन्तव्यं यदि नाम	५०	अमरुकस्य	शृङ्गारशान्तयोः सङ्करानौचित्यम्
तस्यात्मजः सर्व	उ.सं.३		
तारुण्येन निपीत	१०३	क्षेमे. बौद्धावदानलतिका	नामौचित्यम्
तीक्ष्णान्तस्त्री	४९	क्षेमे. मुनिमतमीमांसायाम्	शान्त-शृङ्गार-करुण- बीभत्सानामङ्गाङ्गिभावः
दिङ्मातङ्ग	२१	भट्टप्रभाकरस्य	संप्रदायौचित्यम्
दिवि भुवि फणि	८६	क्षेमे. बौद्धावदानलतिका	तत्त्वौचित्यम्
देवो दयावान् विजयो	०६	क्षेमे. विनयवल्ली	वाक्यौचित्यम्

परिशिष्टम् - ३

औचित्यविचारचर्चायाम्
अनुदाहरणसूची

न तु यथा--

अभिनववधू	२०	मालवरुद्रस्य	अलङ्कारौचित्यम्
अयि विजहीहि	७३	कुमारदासस्य	उपसर्गौचित्यम्
अयि विरह	९१	दीपकस्य	अभिप्रायौचित्यम्
अहौ वा हारे वा	४५	श्रीमदुल्पलराजस्य	शान्ते यथा
आदाय वारि परितः	६३	भट्टेन्दुराजस्य	अपादानौचित्यम्
आलोलामलका	१०७	अमरुकस्य	आशीर्वचनौचित्यम्
आश्चर्यं बडवा	८९	भट्टेन्दुराजस्य	सत्त्वौचित्यम्
आहारं न करो	१९	परिमलस्य	कर्तृपदौचित्यम्
उत्पत्तिर्भण्डकु	८३	यशोवर्मदेवस्य	कुलौचित्यम्
ऊरुमूल	०५	कालिदासस्य	प्रबन्धौचित्यम्
एतस्याः स्म	१७	राजशेखरस्य	गुणौचित्यम्
कार्णाटी-दशना	८१	राजशेखरस्य	देशौचित्यम्
कृशःकाणः	१३	चन्द्रकस्य	बीभत्सरसौचित्यम्
क्रोधं प्रभो सं.	१०४	कालिदासस्य	नामौचित्यम्
क्षीणश्चन्द्रोऽपि	७९	वराहमिहिरस्य	कालौचित्यम्
खगोत्क्षिप्तैः	१९	चन्द्रकस्य	अलङ्कारौचित्यम्
ग्रीष्मं द्विषन्तु	७१	भट्टलट्टनस्य	विशेषणौचित्यम्
चिताचक्रं	२१	राजशेखरस्य	अलङ्कारौचित्यम्
चुम्बनस/र	०९	श्यामलकस्य	रसौचित्यम्
जयत्युपेन्द्रः स	२०	भट्टबाणस्य (कादम्बर्याम्)	करणौचित्यम्
ज्यायान् धन्वी	९९	राजशेखरस्य	अवस्थौचित्यम्
तत्र स्थितं स्थिति	६५	परिमलस्य	अधिकरणौचित्यम्
तपो न तप्तं वय	९५	परिव्राजकस्य (भर्तृहरेः)	सारसंग्रहौचित्यम्
दणुइंद	११	श्रीप्रवरसेनस्य	रौद्ररसौचित्यम्
देवो जानाति	७४	श्रीचक्रस्य	निपातौचित्यम्
नायं निशा	६९	मातृगुप्तस्य	वचनौचित्यम्
नाले शौर्यमहो	०८	राजशेखरस्य	वाक्यौचित्यम्
निर्याते दयिते	९७	क्षेमे. लावण्यवत्याम्	प्रतिभौचित्यम्
नीवारप्रसरा	३८	राजपुत्रमुक्तापीडस्य	भयानकौचित्यम्

०००

परिशिष्टम् - ४

औचित्यविचारचर्चायां कवयस्तत्कृतयश्च